

СТОЈАН НОВАКОВИЋ ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

ПОВОДОМ 175 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

СТОЈАН НОВАКОВИЋ КАО ИСТОРИЧАР

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт у Београду

У модерној српској историографији се по ширини и разноврсности тематских и хронолошких интересовања нарочито издвојио Стојан Новаковић, који је несумњиво био један од најбољих и највећих српских историчара, али и најумнијих и најобразованијих Срба, водећи српски интелектуалац на размеђу 19. и 20. века, и један од најзначајнијих представника српске научне, просветне и културне елите.⁴ Временска и тематска разуђеност којима је прибегавао у својој скоро пет деценија дугој научној и политичкој каријери, сврстали су га такође у једног од најплоднијих и најцењенијих српских полихисторика. Основни опус његовог деловања представља богат научни и публицистички рад. Стручну каријеру је започео 1865. као суплент, да би наредне године постао професор српског језика и књижевности у Београдској гимназији. Обављао је и дужност библиотекара Народне библиотеке 1869. године и кустоса Музеја. Од 1872. године је предавао словенску филологију на Великој школи. За професора словенске и српске књижевности на Великој школи постављен је 1876. године.

Новаковића је одликовала изванредна ерудиција, стрпљивост, поштење, здраворазумност, систематичност, свеобухватност, далековидност, али и прецизност, поузданост, одмереност приликом изношења историјских закључака и оцена. Вредно и континуирано је писао и стварао скоро полу века. Перо и књигу никада није напуштао. И када је био опхрван важним унутрашњополитичким и спољнополитичким питањима српске државе, и деликатним

дипломатско-државничким задацима који су му поверавани, никада није престао да пише. Напротив, свакодневно је налазио времена да по неколико сати посвети пажњу историјским темама које је вредно и пажљиво истраживао. Код њега је и када је наступао као политичар, дипломата или државник, преовладавала научничка црта карактера. Био је најмање династички оријентисан српски историчар. Можемо с правом рећи да је био одличан познавалац историјског заната, и да је суверено владао материјом коју је проучавао и о којој је писао. Његове реченице су биле јасне, ослобођене уметничких екскурсија и фраза.

I

Поред општих, и филолошких знања, Новаковић је веома добро пратио и знао и стање у европској историографији, а нарочито у немачкој и француској. Био је одличан познавалац дела немачког историчара Леополда Ранкеа, а веома је ценио једног од највећих француских историчара Франсоа Гизоа. Широк је круг личности, покрета и учења који су утицали на њега и допринели изграђивању његових научних и историјско-филозофских ставова и погледа. Свакако да је Ђура Даничић, његов професор и пријатељ, одиграо огроман утицај на његове како теоријске и методолошке поставке, тако и на целокупан научни живот. Не треба занемарити ни утицај Вука Стефановића Карадића, Илариона Руварца, али и српских романтичарских историографа, представници бечке филолошке школе, руских позитивиста. Своја теоријска, али и историјска надахнућа напајао је из радова француског историчара Фистел де Куланжа.

Историјске оцене и ставови које је износио у својим књигама и научним радовима, актуелне су и данас, односно није их прегазило време. Својим ставовима испрофилисао се као визионар, објективан, поуздан и модеран историчар, при чему та модерност није ишла на уштрб историјске истине коју је толико често помињао и за коју се непрестано залагао. Сматрао је да основни задатак историје треба да буде сазнавање истине, ослобођене било какве пристрасности и тенденције. Историјска истина је за њега била једна врста моралног аксиома.

Огроман број Новаковићевих студија односио се на историјску тематику. Веома се интересовао за појаве дугог трајања.

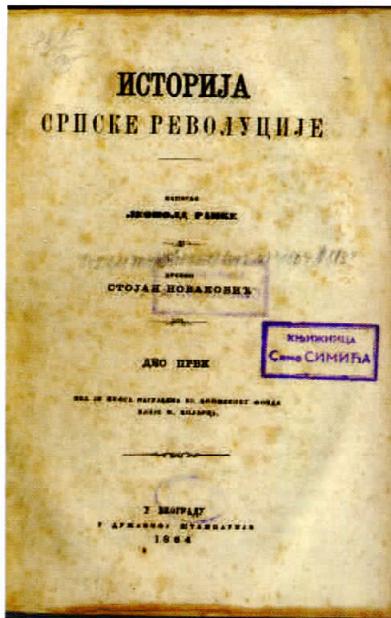

Франсоа Гизо (1787–1874), француски историчар, министар образовања, министар спољних послова и председник владе 1847–1848. године

Његови радови су засецали у велике догађаје и важне етапе српске историје, при чему историју није сводио на пуко низање догађаја. Нема области српске историје у коју није зашао и временски и тематски. Права историја је по њему лежала у народном животу и у друштвеном стању. Са највећим жаром се интересовао за династију Немањића, али је своје радове посветио и породици Бранковић, као и почетку националноослободилачке борбе српског народа у време Првог српског устанка односно Српске револуције. Конкретно су га занимала питања из области историјске географије, али и средњовековне и модерне српске политичке и културне историје, историје српске државности, историје Српске револуције, односно историје Првог и Другог српског устанка, економске историје, историје цркве, народне традиције. На почетку 20. века све више је писао о савременим историјским темама и догађајима (ситуација у европским деловима Османског царства, Анексиона криза, Младотурска револуција, Балкански савез). Незаобилазан је и његов допринос прикупљању и критичком проучавању средњовековних извора, а пре свега дипломатичке грађе, аутобиографских и наративних спisa, летописа, родослова, апокрифа, поменика, изучавању српске граматике, и старе српске књижевности. Озбиљним радом на прикупљању и критичком проучавању српских извора афирмисао се као један од утемељивача и најдоследнијих заступника српске критичке историографије 19. века. Као присталица теоријско-методолошких поставки Леополда Ранкеа и позитивиста, сматрао је да је задатак историчара да раскрсти са традицијом и да је његова обавеза да истражи „сушту историјску истину“, али је ове принципе надоградио својим схватањем да историчар мора да буде веран главном предмету свог истраживања, да историју треба очистити од сваке тенденције, а да историчар мора да прошлост проучава са интересовањем и оданошћу, при чему треба да историјску спознају ослободи личних тежњи и осећања. Са одушевљењем је прихватао Ранкеово становиште о потреби критичке оцене извора као ефикасном средству у борби против „пустих традиција одевених у историјско одело“. Ранке је за њега био „архивски мађионичар“, објективан и прагматичан.⁵

Дубоко прихватајући Ранкеов видокруг и принципе, Новаковић је у предговорима за српско издање његовог капиталног дела *Историја српске револуције* из 1864, допуњено студијом *Србија и Турска у деветнаестом веку* из 1892, коју је такође превео, са поносом истицао да је Ранке „задужио“ Србе, да је својим делима отворио врата Европе за српско питање, као и да му ти исти Срби дугују захвалност и поштовање за оно што је учинио за њих.⁶ Иначе, велику помоћ Ранкеу у писању капиталне студије о српској револуцији, по Новаковићу, пружили су Вук Стефановић Каракић и Јернеј Копитар, док је Ранкеово занимање за Србе у периоду револуције објашњавао његовим интересовањем за студије прошлости повезаним са активношћу савремених покрета и дешавања.⁷

Волуминозан је број научних радова које је Новаковић у својој стручној каријери објавио и он износи преко 400 библиографских јединица, од тога око педесет књига. Велики број радова и студија објављивао је под псевдонимом, а потпуна библиографија његових радова још не постоји.⁸ Делимичне библиографије објављиване су у неколико наврата до сада, и оне су остале непотпуне. Прву библиографију са Новаковићевом

Историја српске револуције
Леополда Ранкеа, коју је на српски
језик превео Стојан Новаковић,
објављена 1864. године

биографијом приредио је Светислав Вуловић у *Годишњаку Српске краљевске академије* за 1887. годину.⁹ Ова библиографија је веома непрецизна и садржи доста нетачних биографских података. Другу, селективну библиографију са биографијом израдио је Момчило Иванић у *Новој Искри* за 1899. годину.¹⁰ Недостатак ове библиографије је у томе што она наводи само неке од најзначајнијих Новаковићевих радова. У *Годишњаку Српске краљевске академије* XXIV за 1911. годину сам Новаковић је приредио неупоредиво садржајнију библиографију него што су то биле претходне две, под насловом *Библиографија сабира Стојана Новаковића*.¹¹ Међутим, и она је временски ограничена до 1911. године, и садржи само неке од његових највреднијих студија и чланака, односно није потпуна и не доноси његове радове из области књижевне критике, поезије, политike, преводилаштва.

Радмило Димитријевић је 1958. године у „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор“ објавио *Прилоје библиографији радова Стојана Новаковића*, при чему се усредсредио на његова дела из области преводилаштва, поезије, политike, односно на реферате и разне белешке који су иначе изостављени из ранијих библиографија.¹² Ове своје радове је објављивао под скраћеницама имена или презимена, иницијалима свога имена или крштеног имена (Стојан, Стојан Н, Ст. Нов, К.Н), или користећи псеудониме и шифре (Шарпланинац, Шапчанин, Dardanus, Костадин, 2x=x+x). Библиографију његових посебних издања радова коју чине оригинални и приређивачки радови приредио је Миодраг Живанов за часопис *Библиотекар* за 1965. годину.¹³ И ова библиографија је непотпуна јер не садржи радове из сфере законодавства, као и оне које је Новаковић потписивао као званично лице. Љубомир Никић је 1979. године у *Историјском часопису* Историјског института САНУ објавио прилог библиографији посебних издања Новаковићевих радова, под насловом *Прилози библиографији посебних издања радова Стојана Новаковића*, који представљају допуну библиографије коју је претходно приредио Миодраг Живанов.¹⁴ Прилози садрже његове научне и стручне радове, прилоге из сфере просвете и црквеног законодавства, књижевне објаве, приређивачке радове, преводе, као и дела и писма који су објављени после његове смрти.

У пет деценија дугом научном делању Стојан Новаковић је објавио преко стотину историјских монографија, студија,

чланака, прилога, расправа које се могу сврстати у неколико великих тематских кругова.¹⁵ Одликова га је научна радозналост што показује широки дијапазон његових истраживања од раног средњег века до до-гађаја чији је био савременик и активни учесник. Међутим, у том обиљу монографија и радова нема неке велике синтезе. Ипак, по својој монументалности издавају се три синтетичка дела. Два се тичу две велике вододелнице у историји српског народа и државе: пропасти средњовековне српске државе,¹⁶ и обнови односно вјаскрсу српске државе у 19. веку,¹⁷ док се трећа односи на историјски континуитет српског идентитета који је очуван кроз институцију народног живота и српског села које је преживело и пад српске државе под турску власт и доживело обнову и стварање нове српске државе на почетку 19. столећа¹⁸.

Своје научне чланке је објављивао у најпознатијим и најцењенијим научним часописима и листовима како у Београду, тако и у Новом Саду, Загребу, Сарајеву, Мостару, Бечу, Берлину (*Гласник Српској ученог друштва, Сионемик Српске краљевске академије, Годишњица Николе Чушића, Оштаџина, Летојес Майици српске, Просвјета, Раг ЈАЗУ, Народ, Archiv für slavische Philologie*). Прва два научно-историографска рада је објавио 1866. године у *Гласнику Српског ученог друштва XX* под насловом: *Прилој српској историји око 1790; и Хрисовуља краља Милутина манастиру Рашачком*. Ипак, први, прави историографски рад објавио је 1890. године под називом *Десетој Ђурађ Бранковић и оправка цариградској традицији 1448*, у коме је изврсно приказао профил деспота Ђурађа и његову владавину. На основу доступне грађе извршио је периодизацију његовог живота и владавине на три временска раздобља. Прва етапа је обухватала време од смрти његовог оца Вука Бранковића 1397, до измирења са деспотом Стефаном Лазаревићем 1412; друга фаза, раздобље од измирења са деспотом Стефаном до 1444; и трећи период, од Сегединског мира до смрти 1456. године. Анализирајући ово време, дошао је до закључка да је период између 1412. и 1444. најславнији период у животу српског деспота Ђурађа Бранковића, када је склапао савезе са Угрима с једне стране, и с снагама на западу с друге стране, а све у циљу борбе против турске најезде. Српског деспота је окарактерисао као великог хеленофила, искреног поштоваоца источнохришћанске вере и културе. Овај српски деспот је за њега био најумнији представник лозе Бранковића. Рад представља бриљантан опис стања српског духа, времена, културе чије је време истицало, у тренутку када се назирао крај једне ере коју је симболизовала византијска држава и цивилизација. Пропаст средњовековне српске државе иначе је била његова омиљена тема.

Есфигменска повеља са ликом деспота Ђурађа Бранковића и његове породице. Повеља је издао 1429. деспот Ђурађ Бранковић на молбу монаха манастира Есфигмена да постане ктитор манастира. Израђена је у манастиру Жича

II

Први Новаковићев тематски круг обухвата његово изучавање и објављивање историјских извора односно законских споменика из српске медијевистике, при чему је нарочит акценат ставио на истраживање старог српског државног права који је представљао поуздан ослонац народног битисања. У ову групу спадају и биографије и животописи српских и других светаца и српских патријарха. Рад на издавању историјских извора означио је његов улазак у свет науке коме је остао веран до смрти. Укупан број радова из ове прве тематске области је био око деведесет. Својим преданим и континуираним радом на издавању историјских извора трајно је задужио српску историографију. Оно што плени пажњу и заслужује посебно поштовање је да није био само пук издавач или приређивач историјских извора односно повеља, хрисовуља, законских споменика српског средњег века. Напротив, у уводним напоменама или предговорима је веома детаљно, стручно и прецизно износио коментаре филолошког, историјског, палеографског или дипломатичког карактера, тако да су те његове интервенције суштински представљале изврсне научне студије. Историјске изворе које је приређивао публиковао је у најпрестижнијим часописима као што су *Гласник Српског ученог друштва*, *Споменик Српске краљевске академије*, *Старине Југославенске академије* знаности и умјетности.

Као тек свршени студент правног одсека Лицеја, 1866. године је у *Гласнику Српског ученог друштва* објавио прву повељу – хрисовуљу краља Милутина манастиру Ратачком. Две године касније у истом часопису је приредио Повељу босанског краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју, а 1869. и Писмо Светог Саве Хиландарцима из 1193. године, који је био Уговор о куповини Хиландарске земље и винограда. Током 1870. и 1891. објавио је и три хрисовуље цара Душана упућене Дубровчанима, и гробу мајке краљице Теодоре. Након овога није више објављивао појединачне повеље већ се окренуо приређивању збирки дипломатичке грађе.

Новаковић је трајно задужио српско средњовековно право, издавањем монументалног Душановог законика (*Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354*), 1870. и 1898. године. За основицу првог издања из 1870. године узео је Призренски рукопис законика, али је направио методолошку грешку тако што је изменио редослед чланова Законика правдајући то намером да га објави по логичном редоследу. Међутим, и сам је убрзо увидео да је начинио недопустив методолошки пропуст: Поред осталих савременика који су му замерили на недопустивим корекцијама Душановог закона налазили су се и Ђура Даничић и Теодор Зигељ.

Друго, критичко издање из 1898. такође има за подлогу Призренски рукопис, и садржи и обимну пропратну студију названу *Прислуши од сто педесет страна са неколико поглавља, где је објашњен историјат српских писаних закона, институција сабора у старој српској држави, структура Законика, дат преглед сачуваних оригиналa и преписа*

Призренски рукопис законика Стефана Душана (почетак XVI века), Fol. 131^v и Fol. 132^r. Преузето из књиге: Законик цара Душана, књига III, Барањски, Призренски, Шишићовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Београд 1997.

рукописа Законика, као и неопходни коментари, регистри и исправке. Ово издање се сматра најбољим критичким издањем Душановог законика, и оно и данас, након сто десет година од објављивања, није превазиђено. Иначе, његова идеја је била да Душанов законик изда заједно са Синтагматом Матије Властара јер је то у интересу науке. Ту своју идеју детаљно је изложио у опширном писму које је 26. јануара 1886. године упутио Ватрославу Јагићу, професору славистике на Универзитету у Петрограду.¹⁹ Критичким објављивањем Душановог законика учинио је небројено важне ствари. Између осталих, утврдио је текст законика који је, како је тврдио Александар Соловјев, најближи оригиналу. Поново је објавио Призренски препис Законика по рукопису, уз додавање нумерације од члана 1. до члана 186. Такође, додао је три члана из Атонског и Бистричког и дванаест чланова из Раковачког рукописа, што укупно износи двеста један члан.²⁰ Важан рад из ове области је и прилог *Служба лојотеја (или великој лојотеја)* у старој српској држави. Прилој *шумачењу Душановој законика*, објављен 1886. године. Истраживања и издавања законских споменика средњег века наставио је и у периоду од 1903. када је био српски посланик у Петрограду, до Анексионе кризе 1908. године.

У проучавању српског средњовековног права велику корист му је пружило одлично познавање старословенског и средњовековног српског језика. Заслугу за стицање

језичких вештина имали су његови професори, а посебно Ђуро Даничић. Такође, његовим напорима публикована су још два важна средњовековна законика: *Майије Власија-ра Синтака*. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова из 1907. године (прво издање је иначе награђено из фонда Задужбине Николе Крстића), који представља византијски споменик црквеног, државног и грађанског права које је преведено за време владавине цара Душана, и Законски споменици српских држава средње веће из 1912. године који представљају најцеловитији корпус дипломатичке грађе. У Законским споменицима се налази више стотина повеља, текстови градских закона (Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скрадин, Београд, Ново Брдо, Сребреница, Шибеник), Дубровачки закони о станку и међуплеменском суду Дубровчана и околних српских земаља, уговори и наредбе српских господара о трговачким и другим пословима са дубровачком општином, уговори и наредбе српских владара и господара са Млецима, типици, документа о аутономији жупа, племена и градова.²¹ Иначе, још 1885. године је дошао на идеју о обједињавању српских законских докумената из средњег века.

Што се тиче биографија и житија српских и других светаца средњег века и српских патријарха, објавио је Службу и живот Ђурђа Кратовца, Живот српског испосника Петра Коришког, Живот Светог Василија Новог, Живот Свете Петке од патријарха бугарског Јефимија, Житије Јоакима Сарапорског, Житије Петра Коришког, Живот српског патријарха Јефрема. Овом корпусу припадају и летописи, хронографи, апокрифи и поменици, који садрже спискове са именима умрлих српских владара, владарки, црквених и државних великородостојника, манастирских добротвора и ктитора.

Све до краја 19. века Новаковић се углавном интересовао за историју српског средњег века, и управо највећи број његових историјских радова односио се на овај хронолошко-тематски период српске историје. Један од првих радова из историје средњег века, и први рад из историјске географије објавио је 1877. под називом *Брско, Дањ и царина у Светој Сијаси. Путови с Јадранском Приморја у стваре српске земље*. Прилог ка географији земаља српских средње вијека. Одређене закључке које је изнео у овом раду, неколико година касније оспорио је Константин Јиречек, а на основу нове доступне грађе која је Новаковићу била непозната у тренутку када је припремао ову студију за објављивање. Исте године је публиковао и прилог *Земљиште радње Немањине. Историјско-географска студија*, у коме је успешно приказао географско ширење државе Стефана Немање. Овде је изнео тезу да су се српске земље делиле на две половине: зетску (приморску), и дунавску (савско-дунавску). Сматрао је да су се политичка средишта приморских земаља налазила у Зети и Захумљу, а у савској половини у Раси (Pacy). Српске земље су ретко када биле уједињене све до појаве Стефана Немање. Овим прилогом је ударио темеље за истраживање историјске географије средњовековне Србије,²² односно овим радовима је у оквиру српске историографије поставио основе проучавању историјске географије.²³

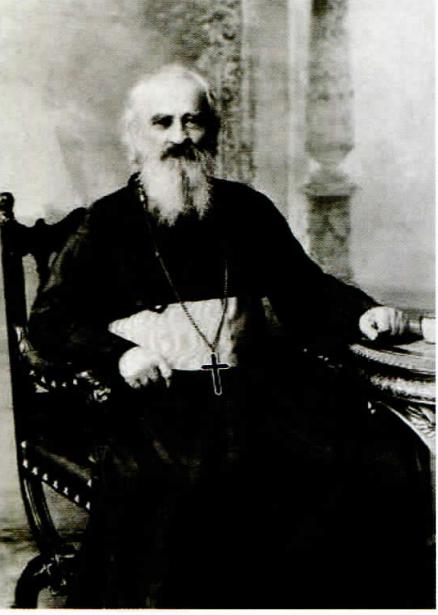
Заоравши први код Срба бразду у истраживању историјске географије, показао је свој бриљантни научни таленат, непресушну ширину у познавању општих, али и специјалистичких знања непходних за сагледавање сложене проблематике која је предмет истраживања историјске географије. За њега је географски простор, тле, земљиште, био позорница где се одигравала и стварала историја, а тек испитивање узрока због кога је неки простор постао покретачка снага неког догађаја помаже историчару да утврди одређене историјске законе. Међутим, његову пажњу нису заокупљала само питања граница српске државе у средњем веку, убицирање градова, тргова, манастира, гробалја, и исцртавања историјских карата. Напротив, све више је понирао у проучавање питања из области права, привреде, културе. Овом тематском кругу припадају и радови: *Српске области X и XII века пре владе Немањине. Историјско-географска студија* (1879), у којој је користећи податке Константина Порфиrogenita и позивајући се на *Лейбонис Попа Дукљанина* утврдио територију српских области у периоду стварања српских држава. Овде се упутио и у територијално разграничење између Срба и Хрвата, тврдећи да је граница између ова два народа која је повучена у X веку, ишла линијом: Цетина–Ливно–Горња Плива–западно од Врбаса према Сави.²⁴ Занимљиво је и његово тумачење по коме Србија и Босна чине једну географску целину, при чему је Србија означавала главно име за области кроз које протичу притоке Саве и Дунава, а да је Босна предео који је потчињен Србији.²⁵ На крају ове занимљиве студије објаснио је и зашто је Рашка била политички центар српског живља, правдајући то географским факторима, јер је област савско-дунаских земаља била пространа од приморског басена.

Рад *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српске XIV и XV века* је објавио 1879. године и то убрзо након што је део тих подручја након српско-турских ратова и Берлинског конгреса припао Кнежевини Србији. Циљ објављивања овог рада поред научне важности имао је и стриктно политичку димензију. Требало је пред домаћом, а нарочито иностраном јавношћу, показати територијални, али и државно-правни и национални континует Србије на тим просторима. Нешто мање је успешан његов рад *Николај Пазар и Бихор траг*, који је у стручним круговима неповољно примљен. Из ове области ипак, издваја се његова студија *Немањићске престонице Рас – Пауни – Неродимља*, објављена 1911. године, а која је по начину писања и презентацији закључака и данас непревазиђена у оквиру историјске географије.

Ново брдо – тврђава подигнута почетком XIV века у циљу заштите богатих рудника

III

Трећи Новаковићев тематски одељак чине радови који се тичу теоријско-методолошких питања, мада њих нема пуно. Међутим, оцене и закључци које је у вези са овом проблематиком износио у квалитетном смислу надилазе њихов квантитет. Одлучно је одбацивао схватања представника романтичарске српске историографије која је прошлост српског народа и историју уопште посматрала кроз призму епске поезије, митова, легенди, односно сматрала да су то једини и релевантни историјски извори. Таква размишљања је критиковао и приклапао се ставовима позитивистичке и генетичке историографије, императивима Илариона Рувараца и других представника критичке историографије у Срба, који су акценат стављали на критику и анализу историјских извора, утврђивање њихове аутентичности и веродостојности (спољна и унутрашња критика извора), односно примат давали историјским чињеницама које су проистекле из извора. За њега је од велике важности било да се утврде узроци неког историјског догађаја и последице које из њега могу да проистекну. Новаковића можемо сврстати у једног од најдоследнијих следбеника Илариона Рувараца, и једног од најеминентнијих представника српске критичке историографије. Штавише, превазишао је Рувараца, посебно у методологији свога рада.²⁶

Питање које је нарочито побуђивало његову пажњу тицало се односа између усменог епског предања и традиције, односно усмене народне историје и критичког испитивања историјских чињеница. Иако није био присталица романтичарске историографије, напротив, важио је за њеног оштрог критичара јер је сматрао да је народна традиција коју су фаворизовали романтичари ретко када представљала објективну слику одређеног времена и догађаја, ипак је био мишљења да је усмена народна историја највреднија грађа којом се спознаје духовна физиономија народног јавног мишљења.²⁷ По њему из усмене традиције коју је сматрао врстом историјског извора, можемо сазнати и неке наизглед недокучиве ствари (ставове, етичке норме). Оспоравајући њену валидност у стварању историјских представа, ипак је уочио њену културолошку вредност.²⁸ Значај његовог проучавања народне традиције лежи у ставу да се она разуме као део историјске свести, односно да се веже за средину у којој

Иларион Руварац (1832–1905),
архимандрит манастира Грgeteg,
ректор Карловачке богословије, члан
Српске краљевске академије, зачетник
српске критичке историографије
(САНУ-Ф 273/2)

је поникла и у којој се чувала. Из овог тематског круга најзначајнији су радови: *Српске народне јесме о боју на Косову из 1878,* *Народне традиције и критичка историја.* Смрић краља Стефана Дечанског и цара Уроша. Прилози процени извора српске историје, објављен 1880. године, Велики челник Радич или Облачић *Page 1413–1435.* Слика из традиционалне народне историје Стојана Новаковића, штампан 1881. године, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевностима објављен 1884. и Последњи Бранковићи у историји и народном љевању 1456–1502. из 1886. године за који је Павле Поповић тврдио да је једна од најбољих Новаковићевих студија.²⁹ У њој је показао сву драматику последњих тренутака српске деспотовине, то јест нестанак последњег сјаја старе српске средњовековне државе.

У одличном теоријско-методолошком чланку *Народне традиције и критичка историја*, насталом 1880. године, укључио се у својеврсну научну полемику између Илариона Руварца и Љубомира Ковачевића с једне стране, и Панте Срећковића и других следбеника романтичарског традиционализма с друге стране, између којих је букнуга велики спор око питања тачног датума смрти цара Уроша. У том великому спору који је потресао српску историографију стао је на страну Ковачевића и Руварца, који су некако истовремено вршећи критику и поређење историјских извора утврдили да је цар Урош, син цара Душана, умро почетком децембра 1371. На основу тога закључили су да краљ Вукашин који је погинуо у бици на Марици 26. септембра 1371, није могао да буде убица цара Уроша како је тврдила усмена народна традиција. Овим коперниканским обртом, представници критичког правца срушили су предање о одговорности краља Вукашина за смрт цара Уроша, при чему је само исправљање историјске неправде било мање важно у односу на пресудну победу критичке историографије у односу на традиционалисте.

Значај овог рада се у огледа у томе што је у њему Новаковић изнео свој јасан став према усменој народној традицији и романтичарској историографији. Констатујући да се свака историја заснива да изворима и од њих зависи, класификоваша их је у три групе: споменике (писма, натписи, новац), писце (домаћи и страни) и народно мишљење или народну традицију о историјским догађајима. У вредносном смислу извори прве врсте су споменици, они су најпоузданји и њихова поузданост зависи

Панта Срећковић (1834–1903), историчар и члан Српске краљевске академије (САНУ–Ф 277/5)

Манастир Бањска, саграђен између 1313. и 1317. године као задужбина краља Стефана Уроша II Милутина

од аутентичности која се утврђује критиком. Затим следе писци, а народна традиција су извори треће врсте који су и најнепоузданији, али су веома распрострањени код српског народа.³⁰ Народна традиција је представљала интенционално сведочење о прошлим догађајима, то јест имала је одређену намеру или циљ, док су остаци као извори представљали спонтана сведочанства о прошлости. Сматрао је да је најбоља варијанта када све три категорије извора могу да се допуњују. Међутим, народна историјска традиција као извор је веома карактеристичан, она представља остатак или предање некадашњег народног мишљења о догађају, при чему у њему „ретко кад одблескује објективна слика времена или догађаја којом би критички историк могао бити задовољан“.³¹

Занимљив је и његов став да народна традиција треба да претрпи критику, али се није дубље упуштао у то каква би критика требало да буде, иако је био мишљења да је традиција нестабилна и променљива. Ипак, сматрао је да народна усмена традиција може да се пореди са књижевном критичком историјом.³² Кроз овај рад, али и у неким другим делима, покушао је да изврши и упоредну анализу стварне историје и народне традиције. Оповргавајући тезу о постојању јединственог народног епа о Косовској бици, коју су заступали појединачни аутори, у раду *Српске народне јесме о боју на Косову*, који спада у једно од његових најбољих дела о косовској традицији, оставио је могућност да више засебних песама које су посвећене косовској проблематици ипак могу да чине епски распоред.³³

Четврту тематску целину могли би да насловимо *Народ и земља у стварој српској држави*, а њен наслов је скицирао сам Новаковић. У њој се налазе његови најважнији прилози из политичке, друштвене, привредне, културне и црквене историје српског средњег века које је објављивао између 1887. и 1893. године. Осим Константина Јиречека и њега, нико од српских историчара није дубље зашао у проблемске теме развитка српске средњовековне државе и друштва. Планирајући да напише дело амбициозног наслова, замислио је да у овој студији буду обраћена најважнија питања и моменти српске политичке, привредне, друштвене, културне историје средњег века. Између осталог у њој је требало да се нађу прилози о краљу, властели и себрима, администрацији и државним достојанственицима, меропсима, отроцима, мајсторима, поповима, питањима непокретне имовине, о баштини и пронији, о баштиницима и пронијарима, о градовима, трговима, селима. Једна од основних Новаковићевих теза која се провлачи у радовима из ове тематске групе је постојање снажног утицаја и утемељености византијског модела, односно институција у српском државном ткиву које је кулминирало за време владавине краља Милутина и цара Душана, при чему је он тај утицај апсолутизовао.³⁴

Новаковић је био снажан заступник мишљења да је српско средњовековно царство било само словенски облик Византијског царства, као и да је циљ српског цара Душана био да судство у својој држави уреди по византијским начелима, односно да судску власт одели од управне. За разлику од Илариона Руварца који се задржао само на питањима из генеалогије и хронологије, Новаковић је показао личну храброст да уђе у до тада потпуно непознат забран друштвене, привредне и културне историје и постави темеље будућим комплексним истраживањима замршених проблема из ових области.

Из овог циклуса једно од најважнијих дела је свакако *Пронијари и баштиници: (стахије и чијилук-сахибије)*: *Прилој к историји нејокрећне имовине у Србији XIII-XIV века: једна глава из Јросифранијеј дела „Народ и земља у стварој српској држави“*, изашло из штампе 1887. године. У овом изврсном раду из привредне историје објашњен је развитак једне од најважнијих установа средњег века. Занимљиво је да сам Новаковић није био задовољан овим радом, али је његову вредност уочио академик Георгије Острогорски, који је сматрао да је у овом раду јасно направио дистинкцију између проније и баштине.³⁵

Из овог опуса такође се истиче велика монографија *Село. Из дела „Народ и земља у стварој српској држави“*, објављена 1891. године, која је по мишљењу Радована Самарџића можда и најбоље Новаковићево научно дело.³⁶ У овом бриљантном прилогу о историји српског друштва у средњем веку, које може да се стави у раван студија једног Куланџа, Лампрехта, или Диркхајма, истраживао је различите облике старе сеоске заједнице код српског народа, и значај села у српском средњем веку. Село је по њему представљало особен друштвени организам, важан елемент народног живота, а није занемарио ни његов значај у контексту историјске етнологије.

У овом периоду написао је занимљив оглед *Град, шрћ, вароши, као и студије о законодавству и српским владаоцима у Македонији, о старој српској војсци*. Веома су важни

и његови радови који припадају домену историје цркве. Издавају се расправе о историји Шабачке и Ваљевске епархије, као и о Охридској архиепископији у XI веку. Такође, ко-рисне су и његове монографије о манастиру Бањској, и Цркви Светог Атанасија у Цариграду. Текстом о манастиру Убожац из 1911. године, разрешио је један од крупних проблема са којим се суочавала српска историографија, а тицао се убијације манастира. Његовим истраживањима коначно је одгонетнуто питање где се налазио овај манастир. Овој групи припада и занимљив рад под насловом *Византијски чинови и титуле у српским земљама VI-XV века*, који је објавио 1908. године, и у коме је највише применио матрицу о упливу и позајмицама византијских титула у српској средњовековној држави. Из овог рада произашло је неколико важних закључака, између осталих да је цар имао ексклузивно право давања чинова, као и да је нарочито у каснијем периоду била изражена пракса додељивања чинова без конкретних дужности.³⁷

Пети тематски оквир Новаковићевих интересовања обухвата објављивање путописа и путних бележака странаца који су походили Балкан и Србију у прошлости, а овде спадају и његови радови са овом проблематиком. Драгоцен је опис Србије из првог периода владавине цара Душана који је издао барски архиепископ Адам, као и путопис француског вitezа Бертрандон де ла Брокијера из Бургундије о Србији и његовом сусрету са деспотом Ђурађем Бранковићем. У овом раду је до танчина реконструисан боравак Брокијера у Србији од његовог уласка код Пирота до изласка код Београда. Такође је објавио и дневнике патријарха Арсенија Чарнојевића и Јеротија Рачанина са пута у Јерусалим 1682, путопис Енглеза доктора Брауна о путу по српским земљама из 1699. године, и белешку руског архимандрита Антонина о стварима у Македонији из 1863. Веома су драгоцене и белешке турског географа Хаџи Калфе (Ћатиб-ефендије) из 17. века о Балканском полуострву.

Новаковићеви чланци из путописне сфере настали су током обављања дипломатске службе у Цариграду између 1886. и 1891. године. Поред свакодневних дипломатских активности, своје присуство на тлу Османског царства је искористио и за путовања на којима је имао прилике да се упозна са политичким, друштвеним, али и са културним приликама у Османском царству тога времена. Своја запажања брижљиво је бележио у форми посебних извештаја који су представљали озбиљне научне студије о прошлости, традицији, култури, језику, обичајима, религији, како у европским деловима Турског царства, тако и у његовим азијским деловима. Један од тих драгоценних путописа који представља његове путничке забелешке је насловио *С Мораве на Вардар. Под зидинама Цариграда, Бруса и објавио 1894. године*. Ове белешке је прерадио и уобличио у књигу *Балканска титанања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, која је изашла из штампе 1906. године. У њој се налази седамнаест огледа и расправа о српском питању у Османском царству, чијем решавању је посветио добар део свог живота, али и политичке и научне каријере. Дефинитивно уобличавање чланака за ову књигу је завршио после повратка из дипломатске службе у Русији 1905. године.

Велики део радова у књизи тичу се његових дипломатских потеза у Цариграду у вези са српским питањем. У њима се могу назрети или видети и његови конкретни предлози пре свега за решавање српског питања у Османском царству, али и брига за положај Срба у Старој Србији и Македонији.

Један број прилога задире у средњовековну проблематику, али су они свесно укључени у књигу, јер је на тај начин желео да покаже континуитет српског присуства и историјске утемељености постојања Срба у европским деловима Турског царства. Ова изузетно корисна научна студија обилује подацима из историје, географије, културне историје, етнологије, народне културе и традиције, књижевности, језика, религије, антропологије европских делова Османског царства, а садржи и важне статистичке податке о броју становништва, етничкој разноликости и преплетености народа на Балкану.

Из корпуса радова који су обједињени у овој књизи својом студиозношћу, чињеничном поткрепљеношћу и помирљивошћу издаваја се прилог *Балканско йолуостарво и етноографски спорови српски, грчки, бугарски*, који у ствари представља његов рад *Грчке мисли о етнографији Балканской йолуостарва*, који је први пут објавио 1890. године. Овде је упечатљиво показао непрестану, вишевековну борбу балканских народа која је узрокована спором око етнографских питања, а управо су због те борбе ти народи највише и патили. При томе он је био уверен да ако би се тај камен спотицања међу њима уклонио, нестала би и основна препрека која је кочила њихову срећну будућност. Непристрасно и помирљиво, визионарски загледан у будућност, на страницама ове изврсне студије апеловао је на слогу и заједништво балканских народа: „На балканским је народима да сами расветле своје тегобе, да сами зарана и бележе своје захтеве, да сами изнесу што више осветљење својим правима, да се сами старају о политичком успеху својих аспирација“.³⁸ Чврсто је веровао да се међусобни споразум балканских народа може постићи кроз међусобну равнотежу Србије, Бугарске и Грчке, и да би тај договор требало да буде лишен старе традиције и савремене етнографије, као и „фантастичних етнографских карата“. Сматрао је да на Балкану има места за све, као и да су помирење и нагодба неопходни.³⁹ У овом раду је изнео и мишљење да Османско царство не може више да опстане у Европи и да постоје две опције,

Архимандрит Антонин (Капустин) (1817–1894), свештеник Руске православне цркве, византолог

Панорама Скопља 1903–1904. године (АСАНУ 14243/5164)

или да њене територије узму нови освајачи, или да се земља врати ранијим власницима, односно балканским народима, што ће бити мало вероватно ако наставе са старим сукобљавањима. Његов недвосмислен одговор на решење међубалканских трвења је био у општебалканском споразумевању.⁴⁰

И кроз остале радове објављене у оквиру ове важне студије извире његова не-престана жеља и залагање за сарадњу, разумевање, и стварање савеза међу балканским народима и државама, а пре свега међу Србима, Бугарима, и Грцима у циљу ослобођења њихових суграђана у европским деловима Турског царства. Врло упечатљиво је писао о потреби споразумевања и превазилажења међусобних сукоба у другом поглављу *Балканских иштања*, насловљеном *Два дана у Скотлу 14–15–16 јул 1905*, када је завапио да у Македонији не може бити економског напретка док не „престане суманута и несмишљена револуционарна агитација упаљених мозгова, који нити што виде, нити умеју прорачунати, управљајући се искључиво својим уображењем и тврдоглавошћу и докле се не обустави жалосно национално-црквено трвење међу рођеном браћом, с ножем и револвером у рукама. Борба народности, овде дотерана до своје болесне крајности, на-послетку ће доћи главе самим народностима у Македонији. Турска политика се такође вешто служи оним начелом подели па владај!“⁴¹

И књига *Балканска иштања*, као и све друге Новаковићеве монографије, примљена је са највећом пажњом у домаћим, али и страним научним круговима. Његов велики пријатељ Емил Оман, француски слависта, био је дирнут обиљем чињеница и података које је сазнао из ове књиге. Почетком 1907. године, у писму упућеном српском историчару, потврдио је да је пуно тога новог научио што му је омогућило да балканску стварност

сагледа из потпуног другог угла него до тада. На њега је посебан утисак оставило друго и једанаесто поглавље о Балкану и о етнографским споровима његових народа.⁴² Након читања ове књиге, Оман је напустио до тада врло уврежена бугарофилска схватања о Балкану, а однос према српском питању сагледавао је потпуно другачије, при чему му је Новаковићева улога у промени погледа била пресудна.⁴³ У расправи *Цариградска патријаршија и православље. Разматрања у трилој расправи црквено-просветног иштања у Европској Турској*, која је првобитно самостално објављена 1895. године, користећи бројне аргументе и историјске чињенице показао је да је Цариградска патријаршија правила бројне грешке према православним народима у Османском царству кроз векове. У оквиру путописне групе радова налази се и прилог *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, из 1897. године, у коме је дат опис Балкана виђен из пера неколицине британских, руских, аустријских, француских и турских путника који су у то време походили то подручје.

IV

Шести, велики тематски круг Новаковићевих радова обухвата питања и дogaђаје из модерне политичке историје српског народа из такозване устаничке фазе, у коју је заронио релативно касно, тек на освitu 20. века, када се приближавало обележавање стогодишњице избијања Првог српског устанка, односно почетка Српске револуције. Најпре је имао идеју да уради једну дипломатско-историјску расправу која би носила назив *Турски ћадови у Србији 1812–1867. године*. Та замисао је настала у тренутку када се по други пут налазио на дипломатској служби у Цариграду, а узор му је била збирка докумената из француских архива на ту тему за период између 1860–1869. године. Као озбиљан и темељан научник успео је да изради и скицу рада и распоред глава. Проблем му је представљао недостатак српских извора о том питању. Због тога је одустао од писања рада.⁴⁴ Следећа студија са нововековном тематиком требало је да носи наслов *Српска ћелијичка мисао некада, сад и у будућности*, при чему би се акценат ставио на проблематику српске политике, али ни њу није стигао да напише.⁴⁵ Велики подстицај да се лати истраживања у вези са српским устаничким периодом нашао је у Петрограду, где је обављао дужност српског посланика, и где је имао прилике да прегледа велики број руских извора.

Ипак, своје прво велико дело које је обухватало период позног средњег века и раног модерног века и представљало својеврсни увод у серију радова из 19. века, објавио је 1893. године под називом *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, и о њему се пису баш похвално изјаснили Константин Јиречек или ни Иларион Руварац. Критике су се највише односиле на

избор извора и недовољну критику. Међутим, Станоје Станојевић је студију оквалификовao као једно од најбољих дела српске историографске литературе, и једно од најважнијих и најбољих Новаковићевих дела.⁴⁶ Књига разматра сукцесивно пропадање српске државе у средњем веку, турски продор на Балкан, освајања и учвршћивање Османског царства на том простору. Новаковић је тај сукоб приказао као борбу и судар различитих цивилизација, две културе, две религије, две социјалне структуре. Књига оцртава српско-турско питање и међусобне односе у драматичним временима 14. и 15. века, и показује сву трагику српске пропasti, њеног народа, државе и династија, из које је настао Косовски мит. Новаковићева теза која заслужује пажњу је да је катастрофа српског пада под турску власт представљала и морално искушење снаге и народне виталности јер се држава срушила, али је српски народ из те трагедије изашао прекаљен и јачи.⁴⁷

На страницама ове књиге се позабавио и личношћу и историјском улогом коју је одиграо Вук Бранковић. Анализирајући Маричку битку закључио је да он, као ни кнез Лазар, није осећао потребу да се боре на Истоку, као и да су њих двојица били главни противници краља Вукашина Мрњавчевића. Прихватио је мишљење Љубомира Ковачевића да Вук Бранковић није починио издају током Косовске битке, али није оправдавао његово понашање након њеног завршетка, при чему је посебно инсистирао на његовом непријатељству према породици Лазаревић.⁴⁸ Доста простора посветио је животу и владавини деспота Ђурађа Бранковића; при чему је у његовом сукобу са деспотом Стефаном Лазаревићем стао на страну овога другога. Деспота Ђурађа је оптуживао да је радио у свом личном и династичком интересу, а против народних интереса. Чак је употребио и термин „издајничка“ политика деспота Ђурађа Бранковића. Врхунац погрешне политике Бранковића по њему наступио је 1409. године. У том сукобу између Бранковића и Лазаревића влада мишљење да је Новаковић био сувише оштар, чак и једностран, према породици Бранковић.⁴⁹ Ипак, његов приказ живота и рада Вука Бранковића је веома користан, ако се узме у обзир да је у тренутку када је настала ова књига располагао оскудним изворима, посебно са грађом из Дубровачког архива.

У овој студији је на свеобухватан начин приказан долазак Турака на Балкан и у Европу, њихов сукоб са српским народом који је у финалу завршен турским уништењем средњовековне српске државе. Новаковић минуциозно уочава огромну сличност између ситуације на Балканском полуострву након завршетка Берлинског конгреса са стањем које је на том подручју владало у 14. и 15. веку када су стигли Турци, с једном разликом што је Турско царство после 1878. било јаче него ондашње Византијско царство.⁵⁰ И у овој књизи је поновио свој раније изнет постулат да је историја учитељица живота и да из историје народи треба да извуку одређене поуке. Конкретно, сматрао је да српски народ не сме да буде загледан у средњи век, јер тамо није гаранција његове будућности. Средњи век је Србима „подарио“ једино неслогу, расуло и пад под турску власт. Извориште на коме Срби треба да напајају и антиципирају своју будућност треба да буде њихов народни живот, јединство, грађанске врлине, ауторитет владара. Новаковић се

Деспот Стефан Лазаревић, фреска из манастира Манасија (XV век)

својим предвиђањима изложио ризику да буде критикован због неуобичајеног метода да догађаје из прошлости не само тумачи, већ и да разматра како је нешто могло да буде, или како би требало да буде.⁵¹

У периоду између 1901. и 1908. настале су неке од његових најзначајнијих студија и научних чланака који се односе на период 19. века, односно Српске револуције и Првог српског устанка. Такви су научни прилози објављени током 1901. године: *Последњи љокушај. Дейушација српска у новембру 1813. прец ћарем Александром I у Франфурту на Мајни, да се не заборави. Прилогак к историји Србије из 1901. године*, и рад Ђорђа Арсенијевић Емануел кавалеријски ќенерал (1775–1837). Након тога, под утиском непреогледности руских историјских извора, намеравао је да уради студију о настанку вазалне српске државе у периоду од 1804. до 1830, што би представљало једну врсту увода за писање *Историје Србије* до 1876. године.

Политичко-историјска студија *Ичков мир: љокушај нейосредној измирења Србије и Турске: 1806–1807: љопитичко-историјска студија*, садржи шест поглавља и приређена је још у лето 1901. а објављена на српском и руском језику 1903. године. Ово дело је прво у низу радова из устаничке трилогије коју је објавио током 1903. и 1904. Позивајући се на објављену историјску грађу, наративне и дипломатске историјске изворе, реконструисао је покушаје директног договора између српских устаника и Турака, који је са српске стране предводио 1805. године Петар Ичко у својој посредничкој мисији на Порти. У књизи је такође приказан његов живот и расветљена његова дипломатска активност код турских власти. Књига доноси и критички осврт и анализу, односно објашњење текста Ичковог уговора са Турцима, што управо и представља њену вредност. Новаковић је сматрао да је Ичков мир био и једна врста програма или платформе вазалне Србије, јер је његову садржину, односно одредбе, покренуо и кнез Милош у преговорима са турским представницима 1815. и 1818. године о моделима српске аутономије. Међутим, Ичков мир је био

само једна врста примамљиве понуде којом су Турци желели да заварају Србе, односно као средство које би им омогућило да добију на времену у обрачуну са устаницима.⁵²

Приказујући биографију Петра Ичка истакао је да је он својим посредовањем на Порти у циљу измирења Срба и Турака стекао славу једног од највећих људи свога времена, образованог човека који је допринео уређењу устаничке Србије. Позабавио се и питањем његове смрти 1808. године, ограђујући се од тврђења да је умро услед тровања, али и додајући да уколико је његова смрт била политички мотивисана, онда би разлог могао да буде његово противљење савезништву са Русијом и жеља да се изврши помирење Србије и Османског царства.⁵³

На неколико места у књизи провукао је тезу о великом дипломатским способностима које су красиле Ичка. Први пут је он своје дипломатско умеће показао када је саставио текст захтева које су устаници поднели турским властима априла 1804. године. Иначе, био је то први јасно дефинисан списак захтева које су устаници формулисали у девет тачака и јавно изнели. Своју дипломатску виртуозност Ичко ће нарочито показати приликом преговора са Турцима 1806. године у Цариграду. Новаковић констатује да је та мисија дошла у неповољно време и то у тренутку када се турска војска припремала да крене на устанике. У таквим околностима Ичко се жртвовао за српски интерес и показао личну оданост да у веома неповољним околностима оде у Цариград да би заступао српске интересе. Предлог споразума се састојао од дванаест тачака и представљао је покушај измирења између Срба и Турака. Србима је овим документом нуђена једна врста аутономије увођењем „заједничке државине“, то јест постојањем институција великог везира и врховног српског кнеза. Новаковић примећује да ни једна ни друга страна нису искрено прихватиле помирење, односно разговоре о предлозима који су садржани у турском ферману.⁵⁴

По Новаковићу, главни недостатак овог Уговора је што се никде нису спомињале стране гаранције за извршавање његових одредби. Такође, поставио је и питање односно изнео дилему шта би се десило са уговором да су га Срби заиста прихватили и постали турски савезници фебруара 1807. ако се узме у обзир чињеница да су зближавањем Русије и Наполеонове Француске јуна 1807. године, Французи постали скоро непријатељи Османског царства. За Новаковића није било дилеме. И поред тога што Руси нису увек испуњавали очекивања Срба, савезништво из 1807. године им је донело једну врсту међународне гаранције за добијање аутономије која је гарантована Букурешким уговором из 1812. године. Без подршке Русије у преговору са Турцима, Србија не би ништа урадила, што се потврдило и у случају кнеза Милоша и његових преговора са Турцима.⁵⁵

У књизи *Устанак на дахије 1804: оцена извора, карактер устанка, војевање 1804: с картицом Београдској пашалука објављеној 1904. године, конципираној у петнаест поглавља, најпре је дат преглед извора о том догађају који је представљао камен међаш не само у српској историји већ и у историји југословенске политичке идеје, али и у просвети, књижевности. Затим су установљени узроци устанка, и испитан његов карактер кроз*

критику извора и анализу чињеница.⁵⁶ Разматрајући изворе за Први српски устанак Новаковић их је класификовао у мемоаре; акта, белешке, извештаје. Од мемоаристике истакао је дела Симе Милутиновића Сараљије, Вука Стефановића Караџића, проте Матеје Ненадовића, Анте Протића, Јанићија Ђурића. Од забележака, извештаја и аката користио је белешке митрополита Стефана Стратимировића, аустријских пограничних власти, књигу Гаврила Ковачевића, али и песме Филипа Вишњића, *Деловодни ћоришник* Карађорђа, *Поменик знаменијих људи у српском народу* од Милана Ђ. Милићевића, књиге руских историчара Дубровина, Нила Попова, архивску грађу из руских, француских и аустријских архива. Разматрајући изворе и за период владавине кнеза Милоша, указао је на значај студије Италијана, доктора Бартоломеа Кунберта, личног лекара кнеза Милоша, и његову чувену студију *Српски устанак и ћрва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, као и дело Рашид-беја, *Историја чудновајићих дојађаја у Београду и Србији*, иначе штампаног у Цариграду. Коначно, подвукao је и значај радова Јована Хацића и Лазара Арсенијевића Баталаке. Указао је и на неке методолошке принципе у вези са историјским изворима за устанак. Сматрао је да је неопходно што пре штампата необјављену оригиналну архивску грађу, акта и документа која се односе на Први и Други устанак, издати све преписе Валтазара Богишића, Михаила Гавrilovića у вези са документима из руских и француских архива и прегледати документа из пруских, енглеских, и аустријских архива, како би се прикупљена грађа штампала. За сву објављену грађу предлагао је израду регистара.⁵⁷

Анализирајући карактер устанка, његову генезу и идеју о ослобођењу и народној самосталности, изнео је оцену да на почетку устанка нико од организатора није имао на уму да циљ побуне треба да буде српска независност и потпуно српско ослобођење. Ту тврђњу поткрепио је са две ствари. Прва је да нико од **устаника није желео раскид са Портом**, а друга је да се устанички покрет није прелио ван граница Београдског пашалука, односно да је задржao строго локални карактер. Истакао је и да се устанак водио под геслом верности устаника султану и централној власти, односно да се радило о дефањтивној борби турских поданика у Београдском пашалуку против незаконите власти одметника од турског султана, јањичара и дахија.⁵⁸ У вези са плановима организатора

Устанак на дахије 1804, оцена извора, карактер устанка, војевање 1804, објављено 1904. године

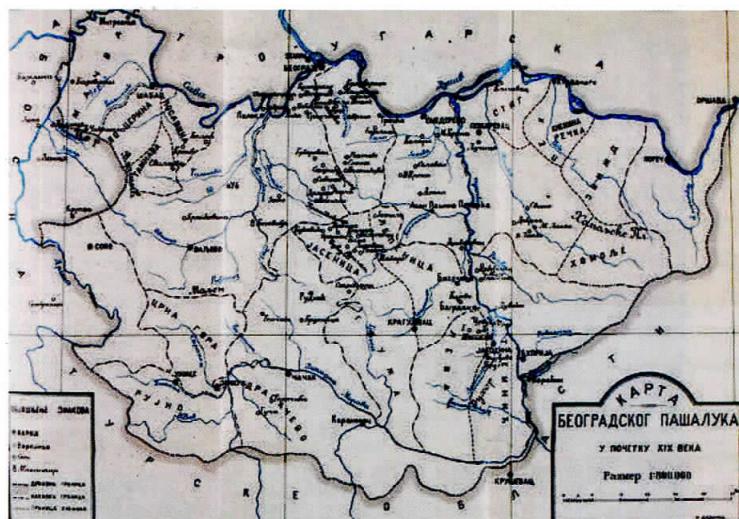
од себе, спонтано, а да је тек после тога дошло до избора устаничког вође и организовања устанка.

У неколико поглавља је детаљно описао сукобе устаника са дахијама, ширење устанка у Шумадији и српско поседовање Рудника, Јагодине, Шапца, Смедерева, Пожаревца, опсаду Београда. Такође, указао је и на процес постепене изградње дисциплиноване и чврсто организоване устаничке народне војске која се разликовала од хајдучких чета са почетка устанка. У постављању граничних кордона у ослобођеним деловима устаничке Србије видео је доказ да су устаници начинили пионирски корак ка конституисању општенародне или државне војске.⁵⁹

У овој књизи је објаснио и један феномен до тада незабележен на Балкану. Радило се о сарадњи бољих елемената муслманског друштва тзв. „добрих Турака“, „султанових Турака“ са устаницима у борби против разуларених дахија, до које не би дошло да није било фанатизма у понашању и њихове лоше управе у Београдском пашалуку. Управо је осиноно понашање дахија терало Србе у наруче „добрих Турака“, то јест умерених муслманских слојева који су живели у Србији. Описао је и помоћ поједињих турских паша устаничким вођама (нишки, лесковачки, новопазарски) и учешће Турака појединача у устаничким јединицама. То привремено савезништво трајаће до 1806. године јер је на Порти већ 1805. године преовладало уверење да устанак у Београдском пашалуку превазилази локалне оквире и добија шире значење од борбе против дахија, односно да је усмерен против централне турске власти. Пружио је и вредне податке о географским границама Београдског пашалука у 19. веку, кога је у историјском смислу довео у везу са судбином српске државе под владавином деспота Ђурђа Бранковића. У састав Београдског пашалука улазило је тада тринаест нахија. На Новаковића је посебан утисак оставила чињеница да се вакрс српске државе, започет 1804. године, дрогодио у истим границама у коме се простирада средњовековна српска држава, односно Деспотовина, када је 1459. године коначно потпала под турску власт и да је седиште те државе 1805. било такође у Смедереву, као што је то било и 1459. када је српска држава нестајала.⁶⁰

Опсада Београда 1806. године

Мапа Београдског пашалука с почетка XIX века

Монографија *Васкрс државе српске: историјско-историјска студија о јрвом српском устанку: 1804–1813.* је по мишљењу и Новаковићевих савременика и критичара, али и данашњих историчара најбоља његова књига, и једна од најбољих студија у српској историографији о Првом српском устанку уопште, који је, како сам аутор примећује, у предговору за прво и друго издање имао несагледиве реперкусије како за српски народ тако и за југословенство и уопште за Балканско полуострво, јер је представљао замајац хришћанског национализма на Балкану. Најзначајнија тековина коју је устанак изнедрио била је васкрс, односно обнова српске државе у 19. веку.⁶¹ Ова књига је такође, постала и остала једно од најпопуларнијих штива из устаничке проблематике код читалачке публике.

Занимљива је предисторија њеног настанка. Уредништво Матице српске је септембра 1903. године позвало Новаковића да за *Лейбопис Матице српске* напише пригодан текст о 1813. години и српском устанку. Он је читав посао привео крају за шест недеља, и већ јануара 1904. рад је публикован у Новом Саду у штампарији браће Поповић. Исте године, Српска књижевна задруга је објавила друго и допуњено издање ове студије која је добила и књижевну награду из фонда Ђорђа Ђорђевића. Књига је публикована још два пута за Новаковићевог живота. У Сарајеву је 1912. године објављена на немачком језику у издању Института за балканска истраживања, при чему су за ово издање унете допуне и исправке у седмој глави. Приликом припреме овог издања коришћене су и нове публикације које су изашле након појављивања другог издања 1904. године. Новаковић је консултовао и француску збирку грађе о историји Првог српског устанка коју је 1904. Михаило Гавrilović приредио за Српску књижевну задругу, затим прву књигу Милена Вукићевића о Кађорђу која обухвата период од 1752. до 1804. године, публиковану

1907. и свој чланак *La Serbie regenerée et ses historiens*, који је објавио у Јагићевом Архиву за словенску филологију као реакцију на издавање Калајеве студије о историји Првог српског устанка. Књига је 1914. године по трећи пут објављена на српском језику у издању књижаре Цвијановић, са новим исправкама и допунама, при чему су у ово издање укључена и румунска документа које је публиковало тамошње Министарство просвете и Академија наука. Након Новаковићеве смрти књига је доживела још четири издања: 1931. године у Загребу са предговором Ферда Шишића, 1954. са критичким предговором академика Ваце Чубриловића, 2000. године издавач је био Завод за уџбенике, а дело је објављено у оквиру пете књиге изабраних дела Стојана Новаковића, и 2002. године са замашним предговором академика Михаила Војводића. У критичкој оцени ове књиге, коју је историчар Јован Н. Томић написао за *Српски књижевни ласник* за 1904. годину, стоји да је „Новаковић као најугледнији представник старије генерације српских научника написао јасну студију која представља леп прилог изучавању утицаја спољашњег фактора на настанак и развој српског устанка“.⁶²

У књизи *Васкрс државе српске*, Новаковић је показао сву грандиозност Првог српског устанка, односно Српске револуције која је представљала базу за обнову српске државности. Занимљиво је да он српски национални препород, који започиње устанком и револуцијом, назива васкрс, по угледу на терминологију преузету из италијанског језика. Ова терминолошка прецизност није била нимало случајна. Коришћењем синтагме васкрс, која има и своје религиозно и емотивно значење, желео је да покаже континуитет, односно непрекидност и везу српске историје и државотворности српског народа у периоду између нестанка средњовековне и постанка нововековне српске државе.⁶³ Тиме је желео да апострофира и дубоку укорењеност српске државности, односно постојаност српских државних и народних институција. Употребом ове терминолошке кованице показао је и дозу друштвене ангажованости у тренутку када се обележавала стогодишњица почетка Првог српског устанка. Овом симболичком или и снажном синтагмом требало је подићи национално самопоуздање и свест, али и самопоштовање српског народа, и пружити једну врсту наде у тренутку када су се тамни облаци надвијали над његово национално и државно ткиво.

У овој књизи која се састоји од десет глава, акценат је стављен на дипломатско-политичку и војну историју, односно на спољнополитичку компоненту устанка у контексту борбе великих сила за примат у решавању вечно немирног Источног питања. Карактер овог дела може се назрети из самог наслова у коме се истиче да је реч о политичко-историјској студији о Првом српском устанку. Књига *Васкрс државе српске* представља опсежну ретроспективу различитих фактора који су претходили и довели до избијања устанка, у њој се објашњавају ток и последице једног од најзначајнијих феномена у новијој политичкој историји српског народа, расветљавају идеје ослобођења и идеје српске државе, разоткрива замршена борба великих сила, а пре свега Русије и Аустрије за примат над Балканом, при чему се устанак посматра у контексту Источног

питања, односно измешта се у шире европске оквире. У књизи се расветљава и интригантна дипломатска мисија Петра Ичка у Цариграду, и покушај непосредних преговора Срба и Турака, руски утицај на устанак, и деловање руског дипломатског представника Родофиникина током његовог боравка у Србији. Није занемарена ни војна димензија устанка, то јест успеси али и порази устаника. Анализирани су и затегнути односи између устаничких вођа и њихова потмула борба за преимућство, настанак устаничких институција које су биле клице нових државних установа, рад на изради Устава, покушаји стварања монархистичке власти у Србији.

Новаковић се позабавио узроцима који су довели до избијања устанка српског народа 1804. године. Он разлог за устанак не види у увреженом мишљењу да је свеопште опадање Османског царства, посебно у његовим европским деловима, довело до почетка буне, већ јој напротив даје ширу европску димензију и као главне разлоге истиче суревњивост европских сила око успостављања контроле над Балканским полуострвом, при чему је посебно апострофирао Аустрију и Русију и указао на утицај француске револуције на понашање Аустрије и Русије у оквиру Источног питања. Као један од разлога за почетак побуне наводи и жестоке унутартурске расправе, односно сукобе између реформске и антиреформске струје у турском војсци и државном апарату, при чему под реформским снагама означава царску власт, а у бунтовнике и антиреформисте сврстава јањичаре и одметнике од Порте. Коначно, један од битних узрока за избијање устанка био је и жеља устаничких вођа да сачувaju аутономне привилегије односно институцију кнежинске самоуправе која је гарантована ферманом из 1793. Те повластице су биле сигурност против самовоље јањичара и дахија који су почетком 19. века ојачали своју власт у Београдском пашалуку и укинули српске привилегије. Новаковић закључује да су се устаници управо због губитка повластица побунили против нелегалне власти, а не против Порте. Основна нит водиља коју протеже у првом делу књиге је да су се устаници покренули на борбу против султанових одметника, и за успостављање погажених полуаутономних и личних права.⁶⁴

Новаковић је приметио да у првом делу устанка који је трајао до 1806. године, није било помена о некаквом ширем политичком програму чији би циљ био национално ослобођење и успостављање српске држavnости. До тада је устанак имао ограничен циљ, и обележје локалне буне. Међутим, војни успеси устаника током 1805. године и учвршићање устаничке власти по селима, као и све веће неповерење централних турских власти према устаницима, довели су до ревидирања устаничких циљева, односно до рађања идеје о ослобођењу од турске власти и успостављању српске државе.⁶⁵

Новаковић је указао и на значај првих дипломатских корака које су устаници учинили слањем депутација у Петроград и Цариград. Успостављању дипломатских контаката устаника са Русијом је придавао велики значај јер су устаничке вође по први пут јасно и јавно изнеле свој аутономни програм и то једној великој сили. Међутим, мисија је имала више симболично него стварно значење јер Русија сем новчане помоћи

није загазила у снажнију дипломатску офанзиву у корист Срба. Устанак је за њих био важан само у контексту српског савезништва у остваривању њене политике према Османском царству. Такође, детаљно је реконструисао и дипломатску мисију Петра Ичка у Цариграду и склапање мировног уговора са Турцима, који је Србима нудио аутономију, успостављање институције врховног кнеза и плаћање дажбина одсеком. Расветљавање овог догађаја има посебну вредност јер се до тада мало знало о томе у српској историографији.

За Новаковића, одлучна фаза у устаничком покрету наступила је крајем 1806. и почетком 1807. године успостављањем чвршћих веза, политичке и војне сарадње са Русијом, када устаници охрабрени подршком једне велике европске силе почињу да формулишу у том тренутку нереалне захтеве који су превазилазили оквире аутономије, а тицали су се жеље за потпуним ослобођењем од турске власти и стварањем српске државе. Устаничке вође, како је приметио, нису узимале у обзир односе између европских сила, између Наполеонове Француске и њених противника, опште стање на европском фронту, већ су на ствари гледали из свог уско локалног угла. У тадашњој консталацији снага, српска ствар се неповољно развијала јер су Аустријанци са неповерењем гледали на пребацивање руских трупа преко реке Дњестра према Балкану и Србији, с обзиром на то да су Србију, односно Београдски пашалук, сматрали својим забраном, и зато су се почетне симпатије према српским устаницима са јачањем руског утицаја у Србији све више топиле. Уплашена да њени интереси на Балкану постају угрожени, аустријска дипломатија чини офанзиву како би створила снажан антирусски фронт коме се приклучују Енглеска и Османско царство и та коалиција је, како с правом учава Новаковић, трајала током целог 19. века, при чему се на њеном непријатељском нишану посебно налазио „југословенски национализам“.⁶⁶ Аустријанци су ишли толико далеко да су постојали и планови о војном заузимању Београда почетком 1807. Од руско-турског уговора у Слобозији из 1807. године Србија се све више изолује на међународном плану јер се не третира као руска савезница, односно прешпушта се на вољу Османском царству, а та изолованост се испољила 1809. године поразом српских устаника против Турака, што је довело и до стварања неповерења Карађорђа и устаника према царској Русији.

Новаковић се поред спољнополитичке стране Првог српског устанка веома исцрпно бавио и унутрашњим аспектом устанка. Знатан простор је посветио и уређењу српске државе, формирању и деловању институција и органа власти, с правом указујући на тенденцију нејединства и сукобљавања, међусобних зајевица које су непрестано као усуд пратиле српски народ и друштво још од средњег века. Упозоравао је да је идеја заједништва и државотворности била слабо укорењена код устаничких старешина код којих је лични интерес увек односио превагу над општим и заједничким циљевима. Осврнуо се и на институцију Скупштине коју су чинили сви устанички прваци и чији је домен рада био ограничен на општа питања устанка и ослобођења земље док није имала ингеренције над окрузима и срезовима.

Карађорђево писмо (детаљ) у којем се потписује као „врховни вожд народа српског“ (АСАНУ, 586)

Уочио је и да су се током устанка искристалисала три модела или концепта државног уређења које је подробно анализирао. Први образац се односио на стварање федеративне кнежинске аутономије, која је представљала врсту средњовековног турског самоправног модела који је баштинио традицију Балканског полуострва. Овај модел је био најмање погодан јер је верификовао апсолутну власт устаничких старешина и војвода у тим ново-старим кнежинама. Једина федеративна веза између старешина у случају прихватања тог модела постојала би када би се земља нашла у ратној опасности, односно уступила би се због опште одбране и у случају опште опасности од турског напада. Ову матрицу је заступала већина устаничких војвода.⁶⁷

Други концепт су заступали Руси и он је подразумевао постојање Савета као организација који би симболизовао општедржавну и заједничку власт, а по потреби би имао власт и над војводама. Недостатак овог модела огледао се у претераном упливу Руса у унутрашње ствари Србије и њиховој жељи да преко Савета врше контролу над устаничким првацима, али и над Карађорђем. Трећа концепција, коју је заступао Карађорђе, сводила се на обједињавање војних и цивилних послова у личности једног човека, а то је био вођа устанка, то јест Карађорђе лично. Кулминација личне војдове власти, по Новаковићу наступила је новембра 1808, када је његовим указом уређена врховна и јединствена земаљска управна власт сада под управом војвода, који је признат за господара, као и његово законито потомство. Тим чином у устаничкој Србији је уведена ограничена монархијска наследна власт, односно Карађорђе је учврстио своју личну власт. Међутим, током устанка су успостављене одређене уставне-правне и демократске институције као што су Правитељствујући совет (влада), земаљски суд, и Устав који је доношен у два наврата.⁶⁸

Као патриота и човек коме су национални и државни интереси Србије били изнад било каквих личних међусобица и трвења, Новаковић је јасно на завршним страницама ове главе изнео свој суд о унутрашњем уређењу земље и устаничким свађама. Уздижући се изнад свих сукоба, упутио је критику устаничким предводницима јер су подлегли личном интересу запостављајући општи и национални. За њега би много боље било да су старешине прво завршиле процес ослобођења, а да су се затим посветиле унутрашњој организацији власти и уређењу земље.

Посебно значајан простор је посветио и анализи Букурешког мира и уговора, у контексту важности овог документа за Србију и за устанички покрет. Поред тога што се радило о међународном уговору, најзначајнија његова одредба тицала се осмог члана који је јамчио аутономна права српског народа у унутрашњој народној управи и приликом плаћања данка, као што је то био случај са турским поданицима у острвима архипелага и у другим пределима. Неповољан део аранжмана тицало се повратка Турака у градове. Без обзира на то што није био савршен, овај уговор је по његовом мишљењу пружао Србима основу за обнову народне егзистенције и признао постојање унутрашње аутономије за Србе.⁶⁹

Последњи део ове студије је посвећен анализи краја устанка. Новаковић је био мишљења да је све говорило да је слом устанка неизбежан. Деморалисање устаника и њихових вођа, али и народа након војних пораза 1809, постепено руско напуштање дојучерашњег савезника, све резервисанији став Француске, обнова непријатељског држања Аустрије према устаницима, слабили су српску моћ, а храбрили Порту која је 1813. године угущила устанак. Сматрамо да је Новаковић у овој књизи успешно објаснио како је генерација устаника која је била сељачког порекла успела да оствари слободу и створи српску државу уз све потешкоће унутрашњег и спољнополитичког карактера. Желећи да потпуно заокружи истраживање у вези са Првим српским устанком, односно створи једну заокружену целину, Новаковић је 1905. године објавио у сарајевском календару *Просвјета мањи прилог Кнез Милоши и туркофилска љолијика 1815–1816*, у којој је разматрао стање у Србији након устанка, односно детаљно анализирао последице српског устаничког покрета.

Књига *Турско царство прео српски устанак: 1780–1804*, објављена 1906. године и састављена од осам поглавља, имала је за циљ да утврди узроке који су довели до избијања Првог српског устанка и револуције, при чему су детаљно приказани политичко-економски односи у турском царству и Београдском пашалуку до избијања устанка.⁷⁰ Студија је наишла на неповољне коментаре Станоја Станојевића који је аутору замерао да је стање у Османском царству приказао сувише опширно, док је Васа Чубриловић тврдио да је грађа у делу прилично несрећена, неповезана а проблеми приказани на брзину и нису баш тачно разрешени.⁷¹ Овакве оцене оспорио је академик Радован Самарџић, који је тврдио да ова студија представља темељ проучавања унутрашњег живота Османског царства у том раздобљу.⁷² Новаковић је жељeo да кроз овај рад покаже предисторију Првог српског

устанка, односно укаже на елементе који су довели до избијања прве у ланцу националних револуција на Балкану у 19. веку. У том циљу кренуо је од 1780. године, при чему се посебно усредсредио на трусну ситуацију у турском царству, аграрно питање, војна питања и реформе, српске аутономне повластице које је повезао са српским захтевима из 1804. и стварањем институција у устаничком периоду.

Веома је драгоценна и књига *Уставно штићање и закони Карађорђевог времена. Студија о њосићању и развићу врховне и средишње власти у Србији 1805–1811* која је изашла из штампе 1907. године, а о којој је Слободан Јовановић 1931. године изрекао оцену да је „Новаковић у овом делу дао најцеловитији опис сукоба Карађорђа и његових војвода“.⁷³ Овде је веома успешно приказана генеза настанка устаничких врховних и управних институција власти. Новаковић је бриљантно показао сукоб две концепције међу устаничким вођама: централистичке и аутономно-сепаратистичке. Главни спор се водио око тога да ли у условима непрестаних устаничких борби радити на обнови институције кнежинске-оборкнежинске аутономије са превагом истакнутих локалних старешина, или проматрати конституисању централне државне управе под вођством Карађорђа Петровића и Правитељствујушчег совјета. Оштро критикујући Карађорђа због намере да изгради војничко-монархијску власт, истовремено је био мишљења и да је кнежинска самоуправа превазиђен модел организовања јер је представљала сметњу изградњи Србије као јединствене државне творевине.

Новаковић је дао корисну периодизацију уставно-организационог и законодавног уређења устаничке Србије. Грубо узето та периодизација би се могла поделити у четири фазе. Прва је трајала од 1804. до 1807. и њу је одликовао почетак борбе за унутрашње уређење Србије која је завршена увођењем институције Савета. Друга етапа почиње дослаком Константина Родофиникина у Србију, када започиње рад на уставном уређењу Србије (1807–1808). Трећа фаза означава активности на учвршћивању Карађорђеве власти доношењем његовог Устава и траје до 1811. године. Четврти период траје од 1811. односно од увођења реформи и потврђивања апсолутне власти Карађорђа и траје до гашења устанка 1813. године.

Анализирајући прилике у Србији од 1804. године, изнео је тезу да је од почетка устанка Карађорева намера била да наметне своју врховну власт, што се коначно десило реформама из 1811. године. Указујући да је све до јесени 1804. године у Србији постојала само војна власт, скренуо је пажњу и да је по окрузима у Србији владао сепаратизам. Прва идеја да се у Србији пропишу, односно установе општа правила организовања институција и власти на целој територији устаничке Србије десила се већ на Остружничкој скупштини народних старешина крајем априла 1804. године.

Знатан простор у књизи посвећен је и компаративној анализи два уставна пројекта односно устава. Један је устав чији је творац 1807. године био Константин Родофиникин, а други Устав Карађорђа Петровића из 1808. године. За устав Родофиникина је записао да је био акт који је имао за циљ да се Србија потчини руској врховној власти, односно да

падне у вазални однос према Русији. Својим уставом Карађорђе је желео да заокружи своју врховну власт у Србији, што је наилазило на стални отпор локалних војвода и старешина.

У вези са уставним предлогом Родофиникина, Новаковић је запазио да његов рад на уставном уређењу устаничке Србије није наишао на симпатије Карађорђа и његових присталица. Уставни предлог руског представника подразумевао је знатно ограничавање Карађорђевих ингеренција односно власти, коме би остала само церемонијална овлашћења без одреднице о наследству престола, док би фактички главнина власти требало да припадне Сенату. Новаковић је с правом приметио да је значај овог устава много већи у томе што је Србију фактички потчињавао Русији, него што је ограничио Карађорђеву власт.⁷⁴

Анализирајући Карађорђев устав из 1808. године, приметио је да је тај законски акт био први писани и формални документ самосталног организовања Србије иако је настао као резултат Карађорђеве жеље да учврсти сопствену власт.⁷⁵ То је било дело Карађорђевих присталица и Правитељствујушчег Совета које никада није донето у редовној процедуре, односно није потврђено од стране Скупштине. Сматрао је да је то био акт самовоље дела устаничких старешина и Карађорђа. Уставом из 1808. године није превазиђен међусобно дубок јаз између старешина, већ су њихови сукоби још више продубљени.⁷⁶ Новаковић закључује да се Карађорђевим уставом из 1808. укидала кнежинска самоуправа и промовисао модел централистичко-апсолутистичке монархије са династијом Карађорђевић и Саветом као врховним органима власти у Србији.⁷⁷

Значајне су и оцене које је Новаковић изнео о Карађорђу Петровићу и његовим противницима, при чему можемо да запазимо да није штедео у критици ни једну ну другу страну. У борби за примат за место врховног владара у Србији, која се водила од 1804. до 1811. године, као победник је изашао Карађорђе Петровић који је успео да уведе личну власт, односно да створи централистичко-апсолутистичку монархију. У периоду устанка Карађорђе није био вођен државним начелима, већ само личним интересима, али и његови противници и ривали су такође били склони самовољи и властољубљу. Међутим, Новаковић је сматрао да у успостављању личне Карађорђеве власти има и позитивних елемената, као што је изградња чврсте

Константин Константинович Родофиникин (1760–1838), дипломата, шеф руске мисије у Србији 1808–1813. године

централистичко-монархијске власти, што је био антипод аутономној расцепканости којој су тежили локални господари.⁷⁸ Су-мирајући биланс Првог српског устанка и Карађорђеве власти, извукao је две позитивне тековине које су биле важан капитал у наставку дипломатско-државничке борбе коју је неколико година после слома устанка 1813. године наставио Милош Обреновић. Прва је била 8. члан Букурешког уговора, а друга, начело успостављања средишње и самодржавне власти, односно централизација као баласт сепаратистичко-аутономистичким тежњама локалних старешина.⁷⁹

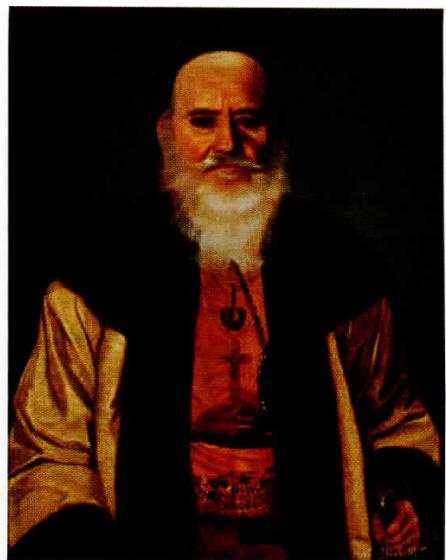
Последња студија у низу радова са тематиком устанка која носи наслов *Васкрс државе српске и њени историци*. Поводом посмртне књиге Б. Калаја *Geschichte des serbischen Aufstandes 1807–1810. Wien 1910*, објављена је засебно 1910. године, а затим и у два наставка у *Годишњици Николе Чушића* за 1911. и 1912. годину, а поводом постхумног издавања књиге Бенјамина Калаја о историји српског устанка у периоду између 1807. и 1810. године. Овде је Новаковић даље разрадио своје закључке које је изнео у својој волуминозној монографији о васкрсу српске државе. Критички се осврћуји на посмртно Калајево дело, изнео је своје погледе на улогу Хабсбуршког и Руског царства на развој устанка у Србији, уочивши променљивост њихових политика у решавању Источног питања. Изнео је и тезу да су велике силе себично посматрале и решавале српско питање.

За њега није постојао посебан политичко-програмски документ на који су се позвали устаници на почетку избијања побуне против Турака, већ су били вођени искључиво принципом самоодбране од самовоље и страховладе дахија. Они су чак желели да се обнови власт Порте и заживе повластице о кнежинској самоуправи. Устанак је избио као последица реакције на дахијску управу и порезе које су наметнули. Шир и националноослободилачки карактер устанак је добио тек 1805–1806. године. Овим ставом супротставио се Миленку Вукићевићу, врсном познаваоцу устаничке проблематике, који је устанку од почетка приписивао изразиту национално-политичку особеност.

Посебан сегмент ове књиге тиче се српско-аустријских односа. Уочио је да су Аустријанци увек имали конзервативни поглед на српску државу, при чему су сматрали да Срби ван

Печат Правитељствујушчег совјета

Прота Матија Ненадовић (1777–1854), српски војвода и председник Правитељствујушчег совјета 1805–1807. године

(Лево) Војвода Јанко Поповић, „Цинцар-Јанко“ (1779–1833). У Првом српском устанку истакао се у борбама на Дрини и Мишару и приликом ослобађања Београда. (Десно) Узун-Мирко Апостоловић (1782–1868), војни заповедник у Првом и другом српском устанку

Србије немају ништа заједничко са Србима у Србији, а посебно су у тој различитости истичали Србе из Хабсбуршке монархије које су тежили да асимилирају у Немце и Мађаре. Руковођена својим империјалним и ускогрудим циљевима, Аустрија је оспоравала историјско право балканским народима, а посебно Србима. У том смислу аустријским круговима је нарочито било стало да се одржи средњовековна расцепканост и подвојеност балканских племена односно народа.⁸⁰ Аустрија није желела осамостаљивање српског народа од Порте, плашећи се да би независна, или чак и аутономна српска јединица, онемогућила припајање те творевине, односно Београдског пашалука, Хабсбуршкој монархији.⁸¹ Други разлог противљења српској независности или аутономији видео је у антагонизму који је постојао између Русије и Аустрије, а који је био скоро непремостив. Основни камен спотицања између ове две силе је била Србија. Зато је она била спремна да подржи континуитет Турског царства, са мањим корекцијама у смислу побољшавања положаја српског народа. У целини гледано, политику Аустрије према устаницима, која је у суштини била дволична, описао је као „плашљиву, неодлучну, ситничарску, без иницијативе“, и осуђивао као кратковиду и злураду. Аустрија је по њему увек испољавала славофобизам и антипатију према грчко-православној вери. Тај свој осиони императив према Србији платила је неуспостављањем свог протектората над њом. Новаковић је овде изнео једну психолошку црту српског народа, а у контексту лоших српско-аустријских односа: „Срби по својему народном карактеру такви су мекани према благости и савитљивости око њих, а да су напротив, упорни и јогунасти према свакоме који је према њима осион и крут“.

Новаковић је детаљно размотрио и однос Русије према српском питању током Првог устанка. И за њу је тврдио да је првих устаничких година била спремна само да посредује у корист Срба на Порти, искључиво водећи рачуна о својим интересима, при чему се то посредовање сводило на форму без конкретног садржаја. Све је било усмерено на поправку *status quo ante*. Из предлога о побољшавању прећашњег стања чак су биле искључене и формулатије о давању аутономије или права народности. Аустрија, вођена својим интересима и страхом од руског утицаја на Балкану, односно од могућег руског протектората у Србији, непрестано је желела да тај утицај што више ограничи. У Бечу се страховало да би Русија преко Србије сама могла да реши Источно питање у своју корист, односно да буде наследник турских поседа на Балкану.

Новаковић напомиње да је руски протекторат над Србијом наступио 1807. године, чиме је она одвраћена од Босне и Црне Горе а упућена ка Истоку. Из његових размишљања проистиче закључак да је био склонији идеји о аустријском протекторату над Србијом јер би Србија своју пажњу тада усредсредила ка Црној Гори и Босни где егзистира главна маса Срба и где се налази средиште српског народа. Потпадањем под руски протекторат српски народ је изведен на безизлану „странпутицу“. За Беч је само помињање руског протектората у западним деловима Балканског полуострва, који би обухватао и Србију, била ноћна мора. За Аустрију је био меродаван само договор између руске царице Катарине и аустријског цара Јосифа II из 1782. године (тзв. Грчки пројекат). Упешана од руског утицаја у Србији, Аустрија је током 1807. вршила пропаганду против Русије. Њен основни задатак је био да се онемогући руско етаблирање у дунавским кнежевинама Влашкој и Молдавији и у Србији.

Овим сетом студија и чланака Новаковић се још једном подухватио пионирског посла у српској историографији, да створи основе за настанак новог правца – изучавања српске националне револуције. Своја проучавања и тумачења српске револуције засновао је на новим и неоткривеним историјским изворима, пре свега стране провенијенције. За кратко време је успео да, примењујући научне и критичке методе до тада мање коришћене у српској историографији оптерећеној романтичарским духом и заносом, митоманијом и традицијом, испрофилише нови критички правац који се све више заснивао на историјским чињеницима и изворима, а све мање на епској поезији и митовима на чemu су инсистирали заступници романтичарске српске историографије (Милош Милојевић, Пантелија Срећковић). У свим студијама које припадају овом тематском кругу објаснио је историјски значај и вредности Српске револуције, односно Првог и Другог српског устанка, који су 1804. године покренули талас националнослободилачких револуција других балканских народа и држава. Својим објективним разматрањима устаничких и револуционарних догађаја и чињенично поткрепљеним закључцима оспорио је дотадашњи романтичарски курс српске историографије која је ове догађаје тумачила кроз епски дискурс и заснивала своје закључке искључиво на мемоарској грађи. Својим јасним и критичким приступом ударио је темеље научне историографије код Срба. Његовим стопама научног и критиког промишљања српске историје прве половине 19. века, а нарочито устаничке

Грчки пројекат (1782) – Меморандум руске царице Катарине II (1729–1796), и хабзбуршког цара Јосифа II (1741–1790) о подели Османског царства, односно стварању нових држава на тлу Османског царства, Дакије и Грчког царства

фазе њене модерне историје, кренула је тада нова генерација српских историчара (Миленко М. Вукићевић, Михаило Гавриловић, Јован Н. Томић, Радослав Грујић, Алекса Ивић, Драгољуб Павловић).⁸²

Исцрпним истраживањима историје Српске револуције, дошао је до закључка да темеље националних циљева и тежњи устаника у револуцији не треба тражити у миту или давно ишчезлој слави српског средњег века, односно темељити је на баштини Душановог царства, већ у народносном животу и покрету чији је основни идеал био слобода и независност. Доследан ставу да из историје увек треба извући одређене поуке, био је мишљења да из српског средњег века треба научити да међусобна неслога, свађа, страначки и великашки сукоби и суревњивост али и сепаратизам, партикуларизам и локална подвојеност могу само да допринесу општем националном, државном и духовном суноврату Србије и српског народа, односно да од тога могу да имају користи само непријатељи српског народа.

Одлично знање немачког језика омогућило му је да већ са двадесет две године (1864) као писар у Управи државне штампарије, и што је важније, као уредник часописа *Вила*, преведе први део Ранкеове *Историје српске револуције* која је када се појавила 1829. године представљала својеврсну афирмацију српске ствари у Европи, а која до тада о Србима скоро није ништа знала. Други део књиге тада није штампан због цензуре. Ова књига награђена је из књижевног фонда Илије Коларца. Занимљиво је да је Новаковић 1892. године такође превео Ранкеово дело *Србија и Турска у деветнаестом веку* која је добила књижевну награду из Коларчевог фонда. Велику пажњу је посветио

и издавању извора важних за историју Србије и српског народа у 19. веку. Овој групи припадају и Пуквиљове белешке о стању у Босни и Старој Србији 1807. године, мемоари Ибрахим-Мансур ефендије о догађајима у Босни и Србији 1813. и 1814. године, француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806–1813, као и писма грофа Боа ле Канта француском министру иностраних дела Рињију о стању у Србији 1834. године.

V

Савременим политичким и историјским темама Новаковић се такође бавио, али углавном од 1906. у својим позним годинама, и радови са том тематиком чине посебну целину. Иначе, дела из савремене политичке и друштвене историје Србије је такође објављивао и под псевдонимима Шарпланинац и *Dardanus*. У овом корпузу радова издаваја се студија: *Неколика шема њишћања српске историје* (новодом књиге *Geschichte der Serben von Konstantin Jireček Gotha 1911*), и *Неколика шема њишћања српске историје* (*Les Problèmes Serbes*), објављена у два наставка у *Годишњици Николе Чушића* за 1912. и 1913. годину. За ову књигу академик Радован Самарџић је изрекао оцену да је то Новаковићев најзрелији историјски спис написан у облику његових слободних разматрања насталих као реакција на објављивање Јиречекове прве књиге *Историја Срба*, штампане 1911. године на немачком језику.⁸³ Кроз својеврсну полемику са Јиречеком артикулисао је неколико кључних питања, од тога како се развијао српски народ кроз историју, каква је његова природа и карактер, какве су му тежње, све до питања каква је перспектива српског народа у будућности. Ова студија залази и у домен културне историје и у њој је изнео своје погледе на народни и културни живот Срба, али и антиципирао неке своје погледе на будућност српског народа. Књига је својим порукама представљала својеврсно завештање и ауторов тестамент. У њој је изнео и мишљење да на Балкану влада појава дугог трајања, а то је „стари географски, административни и религиозни систем“ који опстаје кроз време.

Новаковић је био мишљења да је оно што се дешава у садашњости последица низа историјских тренутака и закључио да треба дубље заћи у прошлост да би се спознао садашњи тренутак и дешавања. Такође је упозорио будуће генерације да следе нова бурна и тешка искушења и времена, саветујући им да треба да напусте „мисли средњовековног немирног феудализма“ и традицију средњег века, и да би образовани народи требало да теже ка народном јединству, културним вредностима, знању и личној врлинини. „Бљутава прошлост имали би да остане историји: народни живот вальа слободно преуреđити и без предомишљања, чврстом руком, упутити онамо куда га воде основе сувремене критике“⁸⁴ Његова је намера била да се поуке из прошлости добро проуче, опрезно, без страсти, хладне

Константин Јиречек (1854–1918), чешки историчар који је своја истраживања посветио историји балканских народа и држава, нарочито Бугара и Срба

главе, без идеолошких уплива, како би се избегло понављање грешака и што боље припремило за наступајуће политичке и геостратешке турбуленције.⁸⁵ У овај тематски круг спадају и његови многоbrojni политички чланци у којима је износио и своја политичка убеђења и ставове, засноване на научним основама. Издвојићемо неке од најважнијих: *Македонија I–III* (1906), *Новоизарски санџак* (1906), *Економска независност* (1906), *Грабеж око Балканской йолуосијра* (1906), *Срби у Турској* (1908), *Ликвидација Турске* (1908), *Криеж сиоразум* (1908), *Стојан Новаковић о Босни и Херцеговини* (1908), *Балканско йолуосијро или Средња Европа* (1908) као и велики број интерпелација које је као народни посланик подносио председнику владе и министру иностраних дела Србије поводом актуелних политичких и међународних догађаја (дипломатски односи Енглеске и Србије, поколь у Македонији, догађаји у Османском царству). Наступајући у ковитлацу бурних и пресудних међународних догађаја који су обележили правац деловања српске државе и судбину српског народа, никада није губио присебност. Његово гесло је увек било да се српски национални и државни интереси могу подједнако ефикасно бранити и пером и књигом и просветом и знањем и културом, као и оружјем и силом.

Своје ставове о потреби културно-просветног рада у остваривању српских националних и државних интереса јасно је изнео у чланку *Уједињујмо се културом* који је објавио у дубровачком *Срђу* 1908. године, у оквиру *Сименице о љаду Дубровачке Републике*. Напомињући да српски дух није пао, указао је на то да је преживео управо захваљујући вери, књизи, језику, песми. Препоручивао је да се српство подигне културом, лепим језиком, уједињеном народном просветом: „Уједињујмо, ујединимо среће онога на Тимоку и онога украј Гружа на мору Јадранском; онога на Скадру на Бојани и онога на Морави, и онога на Уни и онога на хладном Вардару... Културно српство може постати кад год ми хоћемо. Оно треба да изађе из духа и из воље наше. До нас стоји да га из висине будућности спустимо на земљу наше опште домовине. За њу нема никакве забране“⁸⁶ Према томе истицао је да се српство успешно може уздићи културом, лепим језиком, уједињеном народном просветом, односно мирним путем. За разлику од оружане борбе која је кратког даха, борба књигом и просветом је временски безграницна и ефикаснија. Мудри Новаковић је још

пре више од сто година препоручивао да се све српске области и племена уједињују душом, језиком, народном свешћу, просветом.

Своје политичке и конзервативне погледе изнео је и у изврсној студији *O улози владаоца у државном организму* коју је објавио 1908. године. Пред крај живота, прихваћајући идеје српске револуционарне омладине и заокупљен југословенском идејом, пише студију *Problemes Yougoslaves* коју је привео крају само неколико дана пред смрт, фебруара 1915. године. Студија је захваљујући ангажовању његовог сина Милете посмртно објављена септембра 1915. године у Паризу. У овом раду је изнео своје погледе на југословенску државу коју би сачињавале српске, хрватске и словеначке земље, при чему се није изјашњавао о облику уређења те творевине.⁸⁷

Засебан Новаковићев тематски круг обухватају биографије истакнутих личности из српске, али и европске историје. Између остalog, објавио је биографију: *Царица Мара. Историјске црте из XV века* (1893), у којој је приказао сву трагику саможртвовања ове мудре жене, мада књига обилује бројним нетачностима и противречностима, као на пример да је деспот Ђурађ Бранковић предао Угрима Мачву са Београдом и Голубац. Опседнут овом својеврсном подвижници, описао је њен живот од одласка у султанов харем до краја живота. Такође, дао је приказ њеног повратка у Србију 1451. године, али и бекство у Турску неколико година касније, када остварује велики утицај на султана Мехмеда. Расветлио је и њену бригу за очување светогорских манастира. Србија је по њему у то време била растрзана између истовременог вазалства према Турцима и Угрима, што је била права катастрофа. Одлуку деспота Ђурађа из 1444. године да прекине свој вазални однос према Угарској и склопи сепаратни мир са Турцима, окарактерисао је као његов најбољи дипломатски потез. Такође, занимљив је и животопис руског дипломате Родофинкина који је објавио под насловом *Константин Константинович Родофинкин. Биографске белешке* (1908) у коме је знатан простор посветио руском утицају у Србији који је тих година био највећи. Осим тога, важна је и биографија његовог професора и узора Николе Крстића која носи наслов *Др. Никола Крстић, живој му и раг* (1908).

Конечно, један број Новаковићевих радова можемо сврстати у посебан корпус мемоарске литературе, премда он никада није написао успомене које би се тицале свакодневних ствари и догађаја са којима се сусретао. Постоји сачуван његов ћачки дневник за 1858–1859. годину публикован 1995. године.⁸⁸ Међутим, било је и оних који су сматрали да је писао свој дневник. Павле Поповић је био мишљења да је Новаковић пред крај живота почeo да пише своје мемоаре, како га је уверавао Тихомир Р. Ђорђевић, али да се зауставио на 1869. години, док је Јован М. Јовановић забележио да је „Новаковић умро са пером у руци, радећи на својим успоменама“.⁸⁹ Академик Михајло Војводић, одличан познавалац Новаковићевог живота и његовог рада, истиче да рукопис мемоара није сачуван у његовој заоставштини нити је пронађен, односно да постоји уверење да је рукопис мемоара пропао у току Првог светског рата.⁹⁰ Новаковић је своја лична запажања и оцене,

или чак приповедање о себи које је било веома ретко, изнео у неколико својих дела, при чему је у поднаслове тих радова додавао одредницу *мемоарски листићи*.

Најзначајније дело из мемоарског корпуса радова Стојана Новаковића је политичко-правно-историјска студија *Двадесет једина уставне писанице у Србији: 1883–1903: историјско-мемоарске записке к шаме времену и к постизању и практиковању устава од 1888 и 1901*, која се састоји из девет поглавља а објављена је 1912. године. Иначе, ово је и најважнија његова књига која се односи на савремени период српске историје који је био пројект непрекидном борбом око уставног питања као најделикатнијег питања унутрашње политике српске државе, при чему је карактеристична оцена коју је изнео на самом почетку да је незабележен пример да је нека земља имала толики проблем са својим уставним законодавством као што је то Србија.⁹¹ Временски гледано књига је омеђена на период између јула 1883. године када је предат напредњачки нацрт Устава краљу Милану, у чијој изради је Новаковић лично учествовао, до 1903. када је дошло до промене на српском престолу. Ова књига представља приказ уставне историје Србије али и њене бурне политичке историје у скоро једном веку. Њена вредност се огледа и у томе што је Новаковић први пут у српској научној јавности расветлио устав из 1901. године, назван Октроисани устав, без обзира на то што је био кратко на снази.

Посебну тежину овој студији даје чињеница да је Новаковић био у самом епицентру жестоке уставне борбе крајем 19. века, и као учесник и као непосредни инцијатор уставних промена које је покушао да покрене. Књигу је писао на основу личних сећања и забележака које је водио о овом осетљивом питању. Приређивање рукописа је окончао 1911. године. Првобитно, књига је требало да носи наслов *Постизање једног устава*. Међутим, боравак у бањи Наухајм је искористио да унесе извесне корекције и у сам текст и да студији да нови, односно коначан наслов под којом је и штампана.⁹² У књизи се налазе и два прилога: предлог устава из 1869. и 1901. као и нацрт устава Пироћанчеве владе из 1883. године.

Основни закључак који проистиче из ове опсежне монографије је да је покретање уставног питања у Србији за време владавине краља Милана и Александра Обреновића било узроковано личним намерама, конкретно брачним односима, односно да их нису водиле племените државне идеје, већ само заштита личне власти, а све је то била последица аутократског вршења државне власти владара из династије Обреновић.⁹³ Основни мотив краља Милана да донесе устав из 1888. и абдицира наредне године, била је његова жеља да се разведе од краљице Наталије због наклоности коју је показивао према Артемизи Христић. С друге стране, краљ Александар Обреновић донео је устав 1901. године ради осигурања престола и династије уношењем одредбе о женском наследнику престола.

Правећи пресек развоја уставности у Србији од кнеза Милоша до 1903. године, изнео је статистички податак о дванаест донетих уставних закона. Сматрао је да је кнез Милош био само настављач самодржавне централне власти коју је установио његов претходник, а да су турски хатишерифи из 1830. и 1833. били суштински први српски устав

који је поставио основу унутрашњег уређења земље.⁹⁴ И док је Сретењски устав био први корак ка озбиљном уставном уређењу Србије, Турски устав из 1838. је био донет на штету српских аутономних права, а Устав из 1869. заснован на климавим начелима. Лично је био против Устава из 1869, што је на неколико места у књизи поновио, а залагао се за доношење устава који би озаконио дводомни систем и био заснован на европским начелима. Што се тиче Устава из 1901. године, мислио је да га је краљ одобрио тек када је успео да добије сагласност да у њега уђе члан о дводомном парламенту, као и да га он сам донесе Указом. Сматрао је да су лоше стране овог уставног решења садржане у одредбама о прецизирању наследства престола и женског наследника, као и у избору за скупштину који је био предвиђен по систему изборних окружних листа.⁹⁵

Новаковић је веома критички оцењивао владавину краља Милана што је сликовито поткрепио речима: „У ствари је краљ био само пријатељ самодржавне личне владавине, и по томе је сваки устав сматрао за беспослици или за неопходну концесију сувременим котеријским тежњама и фантазијама (по интимној оцени краљевој).“ Колико је био озлојеђен понашањем српског владара показује и следећа његова забелешка изнета на страницама ове књиге: „јер уопште никада није марио за виђеније и самосталније министре, желећи да су му министри само хитри извршиоци његових жеља и заповести, а да се свуда види само његова снага и његова иницијатива.“⁹⁶

Из овог тематског круга издајамо и књигу разговора и чланака под називом *Најновија балканска криза и српско љиташање: белешке, размишљања, разговори и љоплитички чланци из 1908–1909*, изашла из штампе 1910. године, а која се односи на деликатна питања и дилеме са којима се суочио српски народ и његова држава у Анексионуј кризи, о којима се јавно изјашњавао у новинским текстовима, интервјуима, и јавним наступима у Народној скупштини. У књизи се налази једанаест текстова: *Босна и Херцеговина ћред Берлинским конгресом; Бугарска и Босна; Разговор са уредником Pester Lloyd-a; Разговор с уредником „Цариградској ласници“; Балканско ћолосртво или Средња Африка; Ревизија Берлинској уговора и српско љиташање; Српско љиташање; Двадесети или средњи век; Балканска љиташања и Европа; Разговор са сарадником Neue Freie Presse и Quid Nunc?*

Новаковићева мисаоност, сталоженост и патриотизам, али не онај ратоборни и естрадни, окренутост према будућности српске државе и народа извиру из свих ових радова. Тако је на пример у чланку *Балканско ћолосртво или Средња Африка*, бриљантно разоткрио агресивну политику Аустроугарске према Србији и српском народу, коју је покушала да сакрије иза оптужби о великосрпској пропаганди која наводно долази из Србије. Кривица Србије је била само у томе што је бранила свој језик, име и књиге. Као мудар и далековид политичар сматрао је да се мир на Балкану и у Европи може осигурати тако што ће Аустрија оставити „своје средње афричанске теорије“, то јест схватити да је у Европи и прихватити пут „трпљивости, благости и слободе“⁹⁷.

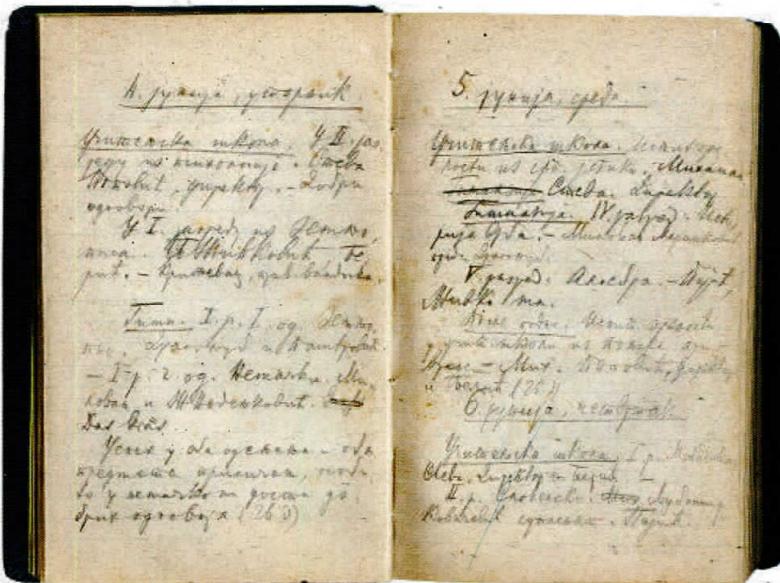

Српско питање. Новаковић никада није могао да прихвати одлуке Берлинског конгреса којима су прекинута стремљења српског народа, државе али и политичке и интелектуалне елите према том простору као центру српског народа. И у овом раду подсетио је да је начињена велика грешка што је Аустрији омогућено да изврши окупацију Босне и Херцеговине чиме је отворено српско питање. За њега није постојала дилема, Србија и Босна и Херцеговина су чиниле једно национално биће, Босна и Херцеговина су биле средиште српске и хрватске народности, средиште језика, националних тежњи и обичаја. Сматрао је да је немогуће да Србија егзистира без Босне и Херцеговине, нити да се страна власт учврсти у Босни док год је Србија самостална и независна држава.

Разматрајући српско питање указао је на неколико чинилаца који су допринели да независна Србија опстане на немирном Балкану у претходних скоро сто година. Најпре, то је био ривалитет великих сила, затим жилавост српског народа у борби за слободу, али и потреба европске равнотеже снага.⁹⁸ Полагао је велику наду у улогу Србије у заузимању за Србе у Босни и Херцеговини, и изношењу српског питања пред Европу, односно пред тамошњу дипломатију. Чврсто је веровао да време ради за Србе и да су принципи народности и природног права залога за српски опстанак у будућности. „Пригрлимо само ми свесрдно ово наше опште национално питање, а њега ће истицати, бранити и победи одвести наш највећи и најмоћнији савезник – време, је оно наше, за нас је, и против Аустрије“, поручивао је.⁹⁹

У тексту *Quid Nunc?* који је настао као реакција на анексију Босне и Херцеговине 1908. године, недвосмислено је поновио своје опредељење да се српски народни живот може борити против напада и неприлика не само оружјем и борбом, већ и просветом, књигом, новинама, народном слогом, лепим језиком. На kraју овог текста је упозорио: „Постарајмо се и ми Срби да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, у једном духу и правцу, путем просвете и културе, стално, живо, неуморно – па ће победа бити наша... Само не клонимо духом... А ми, међутим, смишљајмо и пробајмо, настојмо стално и без прекида да издржимо ову бескrvну битку мира, просвете и културе за свој народ. Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, и када једном дође – она је вечита.“¹⁰⁰

У расправи *Католичка црква у Србији: Писма владике Ј. Ј. Штросмајера из 1881-85*, објављеној 1907. године, изнео је свој став према намерама бискупа Штросмајера да закључи конкордат између Србије и Ватикана, и објасни генезу положаја Католичке цркве у Србији. Рад Белешке о Ђури Даничићу. Прилої к истоији српске књижевности јесте својеврсни омаж његовом професору и вишегодишњем сараднику и пријатељу, али и великим протежеу Ђури Даничићу, према коме је исказивао несебично поштовање што је уочљиво и на страницама овог рада. За Новаковића је Даничић био неуморни покретач напретка, науке и народног образовања.¹⁰¹ Он је овде уочио велику улогу коју је Даничић одиграо у преовладавању народног правца у српској књижевности и победи српског књижевног језика. Међутим, он је значај Даничића проширио и на утицај који је извршио на српску омладину која је била наклонјена књижевности.

Бележница Стојана Новаковића
(ИМБ, КI 1 2069)

Студија *Бугарско-српски рат и оновремене кризе: 1885–1886: мемоарски листићи Стојана Новаковића* објављена је у Годишњици Николе Чукића за 1908. годину. Овде је представљена историја српско-бугарског рата у основним цртама без дубљег детаљирања. За Новаковића је рат два балканска народа био потпуно лични и политички потез српског суверена. Разматрање овог непотребног рата засновао је на личним сећањима и доживљајима тог сукоба, што даје посебно обележје овој студији.¹⁰² У овом раду је објашњена и владавина краља Милана до и током бугарско-српског рата, при чему се и овде критички осврнуо на његову владавину коју је поделио у три периода. Први је сместио у време ратова за независност и ослобођење у Великој источној кризи, други је обухватао период преображаја земље коју су одликовали изградња железница и унутрашње реформе од 1880–1885, док је трећу и централну фазу његове власти назвао период „лично милитантне владавине“, са врховном влашћу личног краљевог ауторитета. Тој врсти владавине је краљ Милан непрекидно тежио и рат са Бугарима је био прилика да то и оствари. Међутим, управо се тај рат изродио у сушту супротност и убрзао је његов пут ка абдикацији са престола.

Новаковић критикује основни разлог краља Милана да уђе у рат са Бугарима и оквалификоваша га је као „чудновату милитарну акцију“ а која се нашла у опасности да се уједињењем Бугарске крши Берлински уговор и ремети статус кво. Сматрао је да је овај мотив српског владара претенциозан, јер нити су краљ Милан ни Србија били гаранти ни чувари Берлинског уговора. Чврсто је веровао да је Берлински уговор више штетио Србији него Бугарској јер су српски национални интереси тим мировним уговором

повређени као и да је „Берлински конгрес имао антисловенски карактер јер је онемогућио стварање сложне заједнице балканских народа“.¹⁰³

Из овог тематског круга истичу се и чланак *Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила* објављен у листу *Народ*, децембра 1911. и јануара 1912. године, као и рад *Видовдан 1889 у Царићаду. Мемоарски листићи Стојана Новаковића* из 1907. године.

* * *

Стојан Новаковић је био један од најзначајнијих представника модерне српске историографије, као и један од оснивача и најватренијих заступника њеног критичког правца. Са близу 500 објављених библиографских јединица сврстао се и међу најплодотворније научнике и историчаре које је Србија изнедрила. Сигурним потезом пера, уз коришћење релевантних извора, суверено се кретао у дугим временским и разуђеним тематским оквирима српске историје од средњег века, до модерне политичке историје и догађаја чији је креатор и судеоник и сам био. Био је политичар, дипломата и државник, али пре свега модеран друштвено ангажовани научник и историчар коме је сазнавање историјске истине ослобођене било каквих примеса, пристрасности и тенденциозности био основни научни императив. Својим огромним знањем и искуством вешто је проникao и спознао духовну вертикалу српског народа. Поштовао је и најискреније прихватио идеју нације, народа и националне државе, али је и сматрао да се српски национални и државни интерес може веома успешно остваривати и кроз афирмацију просвете и знања. Његов патриотизам можда најбоље осликавају речи које је у лето 1900. године из Париза упутио Алексију Јовановићу, председнику српске владе: „Тога ради у Србији не треба да буде ни „русофил“ ни „аустрофил“ него само Срба који ће без заноса и страсти руководити се једино трајним користима своје отаџбине“.¹⁰⁴ Својим неуморним научним радом трајно је задужио како српску историографију, тако и српски народ и његову државу.

Стојан Новаковић са супругом Јеленом и породицом.

Снимак из 1904. године у време када је Новаковић био српски посланик у Русији. (ИМС, Ф 8909)